САМОВІЛЬНА ВІДЛУЧКА

I

Перш ніж приступити до самої суті, до внутрішньої пружини цієї повісті (пружину тут слід розуміти як у годинниковому механізмі),— до родини Бехтольдів, у яку я ввійшов 22 вересня 1938 року, о п'ятій годині пополудні, маючи вже двадцять один рік, я хотів би дати деякі роз'яснення щодо своєї особи, твердо сподіваючись, що їх і зрозуміють не так як слід, і сприймуть з недовірою. Багато що дає підстави гадати, що настав нарешті час розкрити принаймні деякі таємниці, яким я завдячую хвацькою поставою, здоровим духом у здоровому тілі (здоров'я його не завжди бездоганне), а також дисципліною і непохитністю, за яку дорікають мені друзі й хвалять мене вороги,— ті якості, що можуть зміцнити дух нашого безстороннього, незаангажовано-го сучасника в ці часи, що вимагають від усіх нас витривалості В (тут кожен читач може вписати, мов у заздалегідь надрукований бланк анкети, те, що йому в дану мить видаватиметься найдоречнішим) —"обороні", "наступі", "стані бойової готовності", витривалості НА — службі Футбольного комітету, Католицької ліги, Спілки мандрівних підмайстрів, НАТО, СЕАТО, Варшавського пакту, Сходу й Заходу, Сходу або Заходу. Кожен читач може навіть дозволити собі єретичну думку, що на компасі є ще й такі напрями, як північ і південь; але тут можна вдаватись і до так званих абстрактних понять: у вірі, безвір'ї, надії, розпачі,— і якщо комусь такому, хто відчуває себе цілком позбавленим провідної ідеї, або ж, кому бракує конкретних чи абстрактних понять, то я рекомендую йому вдатися до по змозі повнішої, багатотомної енциклопедії, де він може вибрати собі щось між "Ахе-ном" і "Ящуром"...

Коли я не зачіпаю тут ні лагідної церкви віруючих, ні суворої церкви невіруючих, то зовсім не з обережності, а просто зі страху, що мене знов можуть призвати на службу. Слова "служба", "служити" ("Я на службі", "Мені треба на службу", "Я служу") завжди навіювали мені страх.

Все життя, а надто після того 22 вересня 1938 року, коли я ніби вдруге народився, моєю метою було стати непридатним до служби. Я так і не досяг цієї мети, хоч кілька разів був уже недалеко від неї. Весь час я був готовий не тільки ковтати таблетки, терпіти уколи, вдавати з себе божевільного (це в мене виходило найгірше), я навіть дозволив людям, яких не вважав своїми ворогами, але які мали причину вважати мене своїм ворогом, прострелити мені праву ногу й загнати в ліву долоню соснову скіпку (правда, не безпосередньо, а за допомогою міцного німецького залізничного вагона, разом з яким я злетів у повітря), дозволив навіть стріляти собі в голову і прострелити суглоб на стегні; та ні дизентерія, ні малярія, ні звичайний пронос, ні ністагм, ні невралгія, ні мігрень (хвороба Меньєра), ні мікоз — ніщо не допомогло мені досягнути мети. Лікарі знов і знов визнавали мене придатним до служби. По-справжньому спробував визнати мене непридатним лиш один лікар; найкраще, що вийшло з цього, було десятиденне службове відрядження зі службовою перепусткою, службовими талонами на харчування, службовими талонами на готель до Парижа, Руана, Орлеана, Ам'єна, Аббевілля. Один симпатичний лікар-окуліст (ністагм) улаштував мені цю подорож; у згаданих містах я мав за довгим списком скупити для нього повну збірку творів Фредеріка Шопена: лікар признавав, що Шопен для нього — мов абсент для ранніх символістів. Він був не лихий, тільки сумний і розчарований, що я не розшукав усіх вальсів, саме вальсів, а найбільш йому було прикро, що не було вальсу № 9 As-dur. Мені не допомогло й те, що я нашвидку зліпив собі якусь поверхову соціологічну теорію: мовляв, цей меланхолійний вальс — велика коштовність для всіх навчених бренькати на піаніно жінок в усіх містах і містечках, його це не втішило, а коли я запропонував йому відрядити мене до неокупованої зони Франції, ще й докладно пояснив, що в Марселі, Тулузі, Тулоні напевне не панує та задушлива тилова атмосфера, через яку вальс № 9 As-dur став дефіцитними ліками,— він тільки хитро всміхнувся й сказав: "Ти ба, чого ви захотіли!" Мабуть, він мав на увазі, що там я легко можу дезертирувати, й хотів цьому перешкодити, але напевне не тому, що не бажав мені добра (ми з ним цілими ночами грали в шахи, цілими ночами розмовляли про дезертирство, і він цілими ночами грав мені Шопена), а скоріше тому,

що хотів уберегти мене від нерозважних учинків. Присягаюсь, що я, попавши туди, не дезертирував би — виключно тому, що вдома мене чекала любляча жінка, а згодом жінка й дитина, а ще згодом — сама дитина. В усякому разі, він занедбав свої зусилля культивувати мій ністагм, а ще через кілька днів зіпхнув мене як "цікавий з наукового погляду випадок" — цей термін я вважаю найпідлішою формою зради з його боку — консультантові-офтальмологові групи армій "Захід", чиє пишне плетиво на погонах так само пригнічувало мене, як і той науковий авторитет, що променів з нього. З помсти, як мені здається (він, певне, відчув мою антипатію), той два дні підряд вливав мені в очі якийсь паскудний настій, і я через це не міг ходити в кіно. Я бачив тільки на три-чотири метри — а в кіно я завжди любив сидіти позаду. Все, що було від мене далі як за три-чотири метри, здавалося викривленим і запнутим туманом, і я тинявся по Парижу, ніби Гензель, що загубив свою сестрицю Гретель. Мене не визнали непридатним до служби й відіслали до своєї частини з резолюцією: "Звільняється від стрільби". Мій начальник (чудове слово, аж тане на язиці!) умить знайшов мені заміну для стрільби, призначивши до роботи, що до певної міри вже була знайома мені. У старих кадрових солдатів для людей, що виконують цю роботу, є влучне позначення "г...нос". Я наводжу цей термнін не без вагання, тільки заради історичної правди та з пошани до будь-якого професіонального жаргону. Першого досвіду в цьому достойному фахові я набув ще за три роки перед тим, коли під час учбового окопування несподівано — бо дотоді в мене все виходило чудово — на команду "Лопату до ноги!" вдарив свого тодішнього начальника лопатою під коліно. Коли мене спитали, ким я був до армії, я наївно й легковажно відповів, як воно було насправді: "Студентом-філологом" — і тоді на підставі загальновідомої пошани німців до будь-якого виду й різновиду розумової роботи мене загнали на асенізаційне поприще, аби "зробити з мене людину".

Я ще пам'ятаю, як із старого відра, жердини, дроту та гвіздків змайструвати черпак, були мені відомі й фізичні та хімічні умови моєї роботи, і я кілька тижнів від сьомої години ранку до пів на першу, а потім з пів на другу до пів на шосту з відрами в обох руках ходив туди й

сюди по довгому, що тяг лося понад шляхом, французькому селу поблизу Мер-ле-Бен і угноював рівненькі грядки батальйонного командира, що до армії був директором сільської школи і влаштував тут точну копію свого шкільного городу: капуста, цибуля, пір, морква, а чималий клапоть засадив кукурудзою ("для моїх курочок"). Найприкрішою в цього командира була звичка вдавати з себе добрягу в позаслужбові години: він підходив до мене й намагався "порозмовляти зі мною". Щоб перешкодити цьому порушенню стилю — добряги-начальники завжди мене жахали — і зберегти свою гідність, а йому нагадати про його гідність, я мусив щоразу жертвувати цілим відром нечистот, виливши їх йому під ноги, але так, щоб йому не здавалось, ніби це сталося просто з моєї незграбності, хоча й не підкреслюючи надмірно свого наміру: адже мені йшлося тільки про те, щоб нагадати йому про різницю в чині. Особисто проти нього я нічого не мав: він був мені геть байдужий. Просто йшлося про принцип — займаючись таким ремеслом, обери зручну для тебе лінію поведінки. Принаймні мені завжди вдавалося тримати його на відстані, провівши між нами смугу з 4>екалій. А що в нього одного разу від огиди жовч розлилася (бо йому попало в обличчя кілька бризок), це не моя провина: таким вразливим капітанові запасу не годиться бути. Його коханка (вдома він, звичайно, не міг би дозволити собі таку розкіш, а тут її проводили по батальйонних списках як мобілізовану на службу посудницю) тішила його, граючи в спальні саме вальс № 9 As-dur, і я завжди підозрював її, та й досі підозрюю, що це вона поцупила в Аббевіллі у мене з-під носа ноти вальсу і тим розбила мої надії на ністагм. Теплими осінніми днями вона часом прогулювалась по селу, вся в ліловому, з батіжком у руці, бліда-бліда, справжнісінька пані Боварі на колабораціоністський лад, не так гуляща, як непутяща.

Тут хай терплячий читач передихне. Я не ухиляюсь від теми, а навпаки урочисто обіцяю: тема нечистот ще не зовсім вичерпана, а з Шопеном покінчено остаточно — принаймні з погляду якісного, бо кількісно, хоч би з композиційних міркувань, мені ще доведеться кілька разів удатись до нього. Але взагалі більше про це я не розводитимусь. Я з каяттям б'ю себе в груди — ті самі, що їхні зовнішні показники можна

взнати в мого кравця, а от внутрішньо оцінити їх дуже важко. Я залюбки відрекомендувався б тут якимось простим і ясним визначенням службового типу, наприклад: політичні переконання — демократ; але чи пасуватиме воно тому, хто не захотів бути фамільярним з начальством і тримав його на відстані, хай навіть із допомогою нечистот? Або візьмімо ще одну графу: релігійна приналежність. Тут найлегше вдатися до котрогось із узвичаєних скорочень, вибір яких невеликий: євангел., євангел.-лютер., євангел-ре-форм., катол., рим.-кат., ст.-кат., ізр., іуд. тощо. Мені завжди було прикро, що релігії, над смислом яких їхні прихильники разом зі своїм оточенням билися дві, а то й шість тисяч років — чи принаймні чотири сторіччя, дозволяють звести себе до нікчемного скорочення, але якби я й захотів, то не зміг би скористатися жодним із них.

Я зараз розкрию перед вами одну свою ваду, майже природжену; ця вада завдала мені чимало прикрощів і викликала чимало непорозумінь. Мої батько й мати, люди не одної віри, так любили одне одного, що жодне не хотіло завдати іншому болю, встановивши остаточно моє віровизнання (тільки на похороні матері я довідався, що саме вона належала до євангелічної церкви). Вони виробили надзвичайно складну систему взаємних виявів поваги: ио черзі ходили в неділю одне — до церкви св. Трійці на Фільценграбені, а друге — до церкви діви Марії в Ліскірхені; це був ніби вияв щонайбільшої віротерпимості, і найкращою оздобою його було те, що третьої неділі до церкви не йшло жодне. Правда, батько часто запевняв мене, що я християнин, бо мене охрестили, але основ християнської віри я не навчався ніколи. Хоча мені вже під п'ятдесят, я й досі блукаю потемки, а в податковому відділі вважаюсь атеїстом, бо не плачу церковного податку.

Я залюбки став би євреєм, щоб позбутись отого прикрого прочерку в графі "віровизнання", але батько каже, що по його смерті, коли стане відомо, якої він був віри, мені доведеться вийти з іудейської громади, а це можуть витлумачити хибно. Отож у приватних розмовах я люблю називати себе "християнином майбутнього", і це накликає на мене несправедливу підозру, ніби я адвентист. З погляду віровизнання я, так

би мовити, tabula rasa — чистий аркуш паперу, привід до розпачу, для атеїстів я — сіль в оці, для християн — "незясований випадок", байдужий до віри, недозрілий, що надмірно шанує пам'ять покійної матері; а, як недавно сказав мені один слуга божий, "шана — це не богословська категорія". Шкода, бо інакше я міг би бути дуже побожною людиною. Не тільки про себе, а й про всіх згадуваних у цьому оповіданні я хотів би написати не у викінченій, послідовній формі, а на взірець отих альбомів "Розмалюй сам", які ми знаємо ще з нашого щасливого дитинства: такий альбом можна було купити за десять по^енігів (а в магазині стандартних цін за ті ж гроші навіть два). То були стандартні подарунки скупих і невинахідливих дядечків і тітусь, певних, що набір фарб із пензликом або кольорових олівців ти вже маєш. У тих альбомах були надруковані самі контури малюнків — лініями або навіть пунктиром, який треба було з'єднати лінією в контур. Навіть це з'єднання точок лишало якусь свободу творчості, а вже заповнювати контури фарбами можна було з повною свободою. Постать, у якій тільки по комірцю та тонзурі можна було розпізнати священика, ви могли убрати не лише в чорне, як звичайно ходять церковні служителі, а й у біле, червоне, коричневе чи лілове. А що нагорі сторінки ще лишалося місце для вільної творчості, то головний убір можна було намалювати який завгодно — від невеличкої шапочки до тіари. Можна було зробити з нього й рабина або начепити йому брижі, що перетворили б його в післяреформатського протестантського священика. А коли треба, береш енциклопедію, розгортаєш на статті "Церковне облачення" і тоді точно знаєш, що дати йому на шию, на голову, на ноги, (приміром, сандалі францисканця), щоб мати саме такого слугу божого, як тобі треба. Звичайно, можна було й не звертати уваги на скупі обриси пропонованого тобі "священика" і зобразити там селянина, пекаря або пивовара, а то й Цезаря, хіроманта чи блазня. Досить незграбно обведену суцільними та пунктирними лініями постать із компостером у руці можна було розмалювати фарбами як кондуктора в трамваї, поїзді чи автобусі, а коли хтось

(проти цього не заперечувала й друкована інструкція) кількома вправними штрихами перетворював компостер у погаслу люльку або

видовжував його в ковіньку, міг вийти музейний служитель, фабричний воротар або старий солдат, що браво марширує на зустріч ветеранів. Принаймні я завжди щедро користувався цією свободою змін і, жахаючи матір, завжди перетворював контурних кухарів на хірургів під час операції, роблячи з ополоника скальпель, а ковпаки ніби припліскував, розширюючи обличчя. З контурами жінок я поводився ще безцеремонніше: оскільки намалювати будь-які грати дуже легко, я їх усіх перетворював на черниць, а втім, батькові часом здавалось, ніби то одаліски в гаремі.

Кожен зрозумів: кілька готових штрихів, доповнених уміло розставленими точками пунктиру, дають куди більше свободи, ніж ота палко жадана абсолютна свобода творчості, коли все залежить від чиєїсь особистої уяви, а тій уяві, як відомо, здебільшого не спадає на думку нічого, і чистий аркуш навіює таку саму тугу, як нудна година перед зіпсованим телевізором. Я присвятив тут вимираючому мистецтву "Розмалюй сам" кілька прощальних слів і думок не тільки для того, щоб відвернути надто пильну увагу від власної особи. Відколи наші діти навчились малювати на чистому папері так, що хоч на виставку подавай, і в чотирнадцять років говорити про Кафку, деякі виставки картин дорослих, як і деякі їхні міркування про літературу, стали просто нестерпними. По-справжньому наївне ягнятко, яке до того ж уміє розгадувати усмішку авгурів, звичайно, ще до заклання зуміє розмістити свої нутрощі в цікавому й значущому порядку, а наковтавшись усіляких шпильок та голок, партійних і інших значків, підготувати належним чином вміст кишок; зате ягнятко, й не наївне, і не здатне тлумачити усмішки авгурів, показує свої нутрощі такими "як вони є насправді": нікчемні кишки, по яких нізащо не провістиш майбутнього. Отож я пропоную кілька штрихів, кілька точок пунктиру, що їх читач може використати як основу для розмалювання тієї меморіальної каплиці, яку являє собою це оповідання; він може оздобити її в будь-якій техніці: фрески, сграфіто, мозаїки.

Передній і задній плани я лишаю зовсім вільними: для піднятих вказівних пальців, заломлених в обуренні чи розпачі рук, для голів, що

кивають докірливо, для стиснутих у батьківській суворості та мудрості рук, для наморщених лобів, затиснутих носів, луснутих комірців (з краватками й без них, збрижених, як у духовних осіб, і ні), для танцю святого Вітта, для піни на губах, для розкиданого з печінки й нирок каміння, що виникло з моєї вини.

Я, неначе скупий дядько чи ощадна тітка, гадаю, що читач уже має коробочку з фарбами або набір кольорових олівців. А хто має тільки олівця, чорнильницю чи залишки туші, хай спробує малювати одним кольором.

Якщо комусь бракуватиме в оповіданні другого, третього, четвертого планів, я пропоную натомість різні історичні нашарування: намул історії, який можна брати задарма, і мотлох історії, навіть іще дешевший. Я дозволяю також подовжувати на малюнку мої ноги або вкласти мені в руку лопатку археолога, щоб я міг видобути на світ щось цікаве: браслетку Агріппіни, яку вона, геть п'яна, загубила в бійці з п'яними матросами Рейнської фхпотилії римлян там, де стояв (і знову стоїть) мій батьківський дім, або черевик святої Урсули, або ґудзик із шинелі генерала де Голля, відірваний руками захопленої юрби й занесений по новітніх каналах у більш цікаві історичні шари. Сам я вже відкопав дещо варте уваги; руків'я меча Германіка — він загубив його в ту хвилину, коли занадто рвучко, майже нервозно (а може, навіть істерично) шарпонув його з піхов, аби показати розгніваній юрбі римсько-германських заколотників той меч, із яким він так часто водив їх до перемог; добре збережене пасмо білявого германського волосся, з голови Тумеліка, як я встановив без найменших труднощів; та й іще дещо — не буду розповідати, що саме, аби не розбудити в туристах заздрості й охоти теж покопатися там.

А тепер годі ухилятися від теми ні назад, ні вбік: рушаймо прямо до мети, простуймо нарешті до чогось реального — до Кельна. Грандіозна спадщина, велетенський історичний багаж (принаймні за обсягом грандіозний). Та перше ніж загрузнути в мулі історії, виконаймо те, що матроси називають "Корабель до бою!" Якби я тільки згадав про те, що

Калігу-ла саме тут, здобуваючи собі оманливу, брехливу славу, штучно провокував сутички з тенктерами та сикамбрами, це б уже потягло нас у безкраю далечінь, не лишаючи ніякої надії досягти берега. Якби я захотів проникнути до шару Калігули, четвертого знизу, мені довелось би знімати всі верхні шари, десь так із дванадцять, і тоді б я виявив, що навіть верхній шар уже геть забито історичними уламками: вапном, потрощеними меблями, людськими кістками, касками, протигазами, пряжками від ременів,— його тільки трохи втрамбовано чи втоптано. То, не кажучи вже про все інше, як же мені пояснити нашим нащадкам, що міг означати напис на пряжці: "З нами бог"? Я вже визнав, що народився у Кельні (факт, що змусить лівих, правих, середніх і грегоріанських католиків, як і рейнських та інших протестантів і доктринерів усіх мастей, тобто майже всіх без винятку, в розпачі заломити руки), тому я хочу, щоб дати ще й підстави для недовіри й непорозуміння, запропонувати на вибір, як місце свого народження, чотири вулиці: Рейнаушт-расе, Гросе Вічгасе, Фільценграбен і Рейнгасе, і хто подумає, що я підставляю свій батьківський дім неподалік тих осель, де зазнав фіаско Ніцше, але здобув успіх один пізніший філософ, той нехай знає, що на жодній із цих вулиць не вправлялись і не вправляються в тому ремеслі, представницею якого п'яні римські матроси визнали Агріппіну, і коли досвідчені нишпорки від археології візьмуться до розкопок, щоб установити, де насправді билась Агріппіна з матросами, де насправді зійшов на берег Тумелік, де виголосив свою знамениту промову Германік, тоді я спробую іще збільшити загальну плутанину й додам, що коли хтось знайде в моїй колекції шкатулку зі слонової кістки й спитає, чиє волосся в ній лежить, то я відповім, що то волосся з голови одного Лохнерового натурника або святого Енгельберта; в містах, де багато прочан, такі помилки дозволенні й звичайні.

Коли мене питають про мою національність, я навпростець кажу: єврей-германець християнин. Середню ланку цієї тріади можна замінити назвою будь-якої національності, що живе в Кельні, чи то чистої, чи то мішаної — лапландців, чи шведо-лапландців, чи словено-італійців; від обох зовнішніх ланок—"єврей-християнин" —які держать усю цю мішанину вкупі, я не можу відмовитись: того, хто не належить до

жодної з трьох категорій або тільки до одної (скажімо, суміш слов'янина з германцем), одразу ж вважатимуть "придатним до служби", і він дістане негайний виклик на призовний пункт. Умови всім відомі: бути чисто помитим і готовим у будь-яку хвилину роздягтися догола.

II

Покінчивши з внутрішнім обстеженням моєї особи, швидше переходьмо до зовнішнього: зріст —1 м 78 сму волосся — темно-русяве, вага — нормальна. Особливі прикмети: трохи накульгує (кульове поранення кульшового суглоба).

Коли я 22 вересня 1938 року о четвертій сорок п'ять по обіді сів перед кельнським Головним вокзалом у трамвай № 7, на мені була біла сорочка й штани темно-оливкового кольору, в яких кожен (тоді) втаємничений зразу розпізнав би формені. А хто не підходив би надто близько й не вловив, чим від мене тхнуло, назвав би мене "цілком пристойним". Але тих, хто знав мене (бо кожен, хто мене знає, знає також, що в мене ще від прапрадіда по батькові, родом із Неймегена, спадковий невроз (мізоє}юбія) — манія миття рук, і цим я повідомляю про ще одну рису, яка може завести нас бозна-куди), вразили б, а може, й зворушили мої брудні нігті. Для цього в мене було дуже просте пояснення: в тому об'єднаному спільною долею й примусом товаристві, чию форму я мусив, власне, носити (тільки-но рушив поїзд я скинув її у туалеті й запхав у валізу, крім штанів, яких не скинув задля пристойності, та черевиків, яких і не міг би скинути),— в тому товаристві я сприйняв звичку, яка панує там: коли начальство має перед обідом перевіряти чистоту нігтів, хутенько чистити їх виделкою. І того дня, що його я майже весь провів у вагоні (на вагон-ресторан я не мав грошей, тож і не міг почистити під нігтями виделкою), хоч уже наближався вечір, я ходив по шляхах історії з брудом під нігтями. Ще й тепер, через двадцять п'ять років, я за столом — чи то святковим, чи то просто обіднім — мушу стримуватися, щоб не почистити хутенько нігтів виделкою, і на мене не раз сердито поглядали офіціанти, вважаючи за голодранця, а втім, інколи й з повагою, подумавши, що я сноб.

Повідомляючи про звичку, я хотів би звернути увагу читача на той невитравний відбиток, який залишають на людині виховні засоби казарми. Коли ваші діти сідають до столу із брудом під нігтями, негайно посилайте їх на військову комісію, а потім зразу ж — до війська. Якщо читача охопить огида чи якісь сумніви гігієнічного характеру, треба додати, що ми, члени того казарменого товариства, звичайно обтирали потім виделки об штани, а згодом почали й прополіскувати їх у гарячому супі. Час від часу, коли я (хоча таке трапляється рідко) лишаюся сам, тобто коли мене не супроводить і не контролює теща або онука, і коли я сиджу на відкритій терасі кав'ярні Рейхарда не в товаристві своїх компаньойнів у справах, я машинально хапаю виделку й справді чищу нею нігті. Нещодавно один турист-італієць спитав мене з-за сусіднього столика, чи це такий звичай у німців, і я, не вагаючись, відповів: "Так". Більш того, я послався навіть на Таціта й на відомий ще з часів італійського Відродженнявислів: "forcalismo teutónico" — він негайно записав цей вислів до свого подорожнього блокнота й ще перепитав пошепки: "formalismo tautonico?" . Мені такий варіант сподобався, і я не став його поправляти.

Як не зважати на брудні нігті, я мав цілком пристойний вигляд. Навіть черевики були дзеркально начищені. Щоправда, не моєю рукою (це я й до сьогодні твердо відмовляюсь робити), а рукою одного колеги по службі, що не вмів більш нічим віддячити мені за деякі послуги. З почуття такту він не наважувався запропонувати мені гроші, тютюн, будь-що матеріальне: він був неписьменний, і я писав йому палкі листи до двох дівчат у Кельн, які хоч і жили не дуже далеко від мого батьківського дому (одна за два, друга за сім кварталів), але оберталась у зовсім незнайомому мені середовищі (якраз у тому, з яким були пов'язали Агріппіну, в яке попав був Ніцше і в якому був своєю людиною один пізніший філософ). Цей мій колега, сутенер на прізвище Шменц, щоразу з нестямною вдячністю накидався на мої черевики або чоботи, прав мені сорочки й шкарпетки, пришивав ґудзики, прасував штани — бо мої палкі листи викликали щирий захват у адресаток. Листи були цілком благородні, трохи таємничі, дуже стилізовані, а саме таке полюбляють у тому середовищі, майже як завивку-перманент. Одного

разу Шменц навіть віддав мені половину своєї порції пудингу з патокою — цією стравою скрашували нам неділі, і я довго гадав, що він не любить пудингу (сутенери — найвибагливі-ші люди, яких я лишень зустрічав у житті), аж поки мене переконали, що це одна з найулюбленіших його страв. Незабаром розійшлася чутка, які палкі листи я вмію писати, і я не тільки вимушено, а мало не примусово набув великої практики — хоч і не письменницької, то принаймні писарської. Гонорари мої здебільшого складалися з дивних пільг: у мене більш не крали тютюну з тумбочки і м'яса з тарілки, на ранковій зарядці мене вже не штовхали в повний багна кювет, в нічних переходах мені вже не підставляли ногу,— одне слово, я мав усі пільги, які бувають у таких товариствах. Дехто з моїх знайомих марксистів і антимарксистів згодом дорікали мені, що я недобре робив, пишучи ці любовні листи. Мовляв, мій обов'язок був "лишати їхній любовний запал незадоволеним, хай він накопичується, впливає на їхню свідомість і, можливо, штовхає їх на бунт", а крім того, чесній людині більше годилося щоранку брьохати по тих кюветах. Я згоден з цим і щиро шкодую, що чинив недобре, був непослідовним, і то з двох зовсім різних причин: перша — моя природжена вада, а друга — зумовлена середовищем. Перша — ввічливість, а друга — страх перед бійками. Мені справді було б приємніше, якби Шменц не чистив мені чобіт, а всі інші й далі штовхали мене в кювет і за сніданком кидали мій цигарковий папір у каву, але я не мав ні достатньої нечемності, ні відваги, щоб відмовитися від цих привілеїв. Я сам себе звинувачую й беззастережно визнаю себе винним, і, можливо, ті, хто вже зібрався заломити в розпачі руки, опустять їх, а наморщені чола розгладяться, і той чи той утре піну з кутиків уст. Отже, я урочисто обіцяю, що під кінець оповідання признаюсь в усьому, висловлю закінчену мораль, дам тлумачення, яке врятує від зітхання та сумнівів усіх тлумачників — від гімназистів-випускників до професіоналів на вчених семінарах. Тлумачення буде сформульоване так, що й простий, не мудрований читач зможе його засвоїти, "не жуючи", воно буде куди менш складне, ніж інструкція про заповнення щорічної податкової декларації. Потерпіть, потерпіть, ми ще не скінчили. Я ж визнаю, що в нашому вільному і плюралістському

індустріальному суспільстві волію мати вільного чистильника чобіт, що гордо відмовляється від чайових.

Залиште мене спочатку з моїми брудними нігтями й начищеними черевиками на кілька хвилин у трамваї № 7 самого. Похитуючись мило й старомодно (адже теперішні трамваї — просто машини для втягування й викидання пасажирів), сімка завертає за східне крило собору, в'їздить в Унтер-Та-шенмахер, повзе до Старого ринку, наближається до Сінного ринку — і тільки коло Мальцмюле, щонайдалі на повороті біля Мальцбюхеля, де я звичайно сходив, мені доведеться вирішувати, чи спочатку піти додому й допомогти батькові (а може, батькові й матері: адже батькова телеграма "Мати померла", завдяки якій мене на якийсь час звільнили з мого казарменого товариства, могла бути й блефом. Заради мене моя мама змогла б прикинутися й мертвою), а чи доїхати до Перленграбена, щоб спочатку провідати Бехтольдів. Не будемо відповідати на це запитання, поки трамвай не промине Мальцмюле, а вернімось на асенізаційні поля того казарменого табору, де я познайомився з Енгельбертом Бехтольдом, якого надалі зватиму так, як звуть у Кельні всіх Енгельбертів: Ангел. Так його називали вдома, в казармах, так його називав я, такий він був і на вигляд.

Заради здійснення палкого бажання того начальника, що його я під час саперного навчання тицьнув лезом лопати в підколінну ямку (і то навіть не навмисне, як дорікають мені мої друзі-марксисти й немарксисти, а — це моє признання вкине у відчай і їх, і всіх інших — з веління незримої небесної сили), завдяки палкому бажанню того начальника "зробити з мене людину" мене вмить загнали на ту ниву, де Ангел, що був майже легендарною постаттю в нашій частині, вже три місяці не розгинаючись, але й не зігнутий душевно, виконував усі найбрудніші роботи: щодня чистив величезну вбиральню, не підключену до каналізації (від цифрових подробиць я звільню себе й читача), виливав кухонні помиї в свинячі корита, чистив і розпалював грубки у начальства, носив до них вугілля, усував сліди їхньої гульні (переважно блювотиння, що складалося — з пива, лікеру та картопляного салату),

перебирав майже невичерпні запаси картоплі в підвалі, викидаючи гнилу картоплю, щоб від неї не загнива-лася ціла.

Тільки-но я опинився коло Ангела, як одразу ж збагнув, що це не моя воля, а вже й поготів не така дурниця, як "закономірність" чи начальників гнів, а саме та невидима небесна сила послала мене туди, щоб "зробити з мене людину". Побачивши Ангела, я збагнув: коли вже такий Ангел попав на службу і він мусив чистити вбиральні, то для мене велика честь робити в його товаристві те саме.

В цих вимушених казармених товариствах "робляться людьми" не завдяки пільгам, а саме завдяки гнітові. (Не хвилюйтесь: я дуже добре знаю, що гніт може обернутися пільгою, і стерегтимуся!) Я й досі ще сприймаю своє службове відрядження по Шопенові ноти як невеличку хибу, що її можна виправдати хіба що тільки молодістю — мені тоді було двадцять два. Інші пільги (що були не "гнітом навиворіт", а справжніми пільгами) я не сприймаю як хиби,— приміром, ту, що я в ролі батальйонного піднощика вугілля — бачте, я носив не тільки нечистоти — провадив з ігуменею монастиря бенедиктинок у одному містечку під Руаном складні переговори, які через наш взаємний потяг, щоправда, потяг не грубий, а витончений, дуже затяглися. Ми розмовляли по кілька годин щодня більше тижня (між іншим, вона боялася, що я можу бути провокатором, і я мусив заспокоїти її), і я домовився, що приноситиму добре вугілля, дуже потрібне їй для пральні, а вона за те дозволить мені двічі на тиждень митись у ванні. Ми обоє в цих переговорах удались до справжньої вищої математики в дипломатії й залицянні, за взірцем Паскаля й Пегі. І хоч чернички здогадувалися, що з моїм віровизнанням діло темне, вони запросили мене на святкову месу в день вшестя богородиці, а потім почастували чаєм та печивом (ігуменя знала, що я не люблю кави). Я по-лицарському віддячив їм ще центнером вугілля й трьома сніжно-білими офіцерськими носовичками, що їх — і цим я пишаюсь особливо — власноручно вкрав у одному армійському складі й сам заплатив одній учительці-інвалідці, щоб вона вишила на них: "Немає кращого друга як неправедний Мамона. Votre ami allemand '".

Я надміру ускладнив би свою оповідь, якби почав перелічувати ще й інші або й усі свої пільги, як-от: у Яссах одна дуже гарна собою румунська єврейка у крамниці тканин поцілувала мене в обидві щоки й у лоб, ще й пояснила, промурмотівши по-єврейському: "Бо ви з такого жалюгідного племені". З чого почалась і чим скінчилась ця пригода, пояснювати надто складно. Я вже й не кажу про одного угорського полковника, що допоміг мені підробити один документ.

1 Ваш друг німець (фр.).

Зараз ми ще двічі трохи ухилимось від теми, спочатку назад до трамвая № 7, який щойно минув Мальцмюле і, теленькаючи, повзе по Мюленбаху на гору до Вайдмаркту, а потім до асенізаційних полів того табору, де я раптово побачив перед собою Ангела, що, сидячи на виступі стіни між кухнею, лазаретом та вбиральнею, споживав свій сніданок: шматок сухого хліба, кухоль ерзац-кави і цигарку-са-мокрутку. Побачивши його, я згадав вуличних підмітальників у нашому Кельні — я завжди заздрісно захоплювався тією гідністю, з якою вони снідали, сидячи на цоколі пам'ятника з постатями атлетів, що тягнуть линву. Ангел, як усі ангели на картинах Лохнера, білявий, майже золотоволосий, невисокий на зріст, досить кремезний, і хоч його обличчя — широкий ніс, надто маленький рот, підозріло високий лоб — мало зовсім не класичні риси, вигляд у нього був просто-таки осяйний. У темних очах — ні крихти меланхолії. Коли я спинився перед ним він промовив: "Привіт", кивнув, так ніби ми чотириста років тому домовилися зустрітися там і я тільки трошечки спізнився, і сказав, не опускаючи кухля з кавою:

— Тобі б треба було женитися на моїй сестрі,— тоді, поставивши кухоль на виступ стіни, додав: — Вона гарна, хоч і схожа на мене, а звуть її Гільдегард.

Я мовчав, як може мовчати тільки той, хто вислухує голос ангела та його веління. А Ангел струснув об стіну попіл із цигарки, сховав недокурок у кишеню, підняв двоє порожніх відер і почав інструктувати

мене щодо моєї майбутньої діяльності — головним чином, наводити дані фізичного характеру: скільки кілограмів набирає черпак і яке навантаження може витримати його держак. Він додав іще кілька подробиць хімічного характеру, але утримався від гігієнічних, бо над убиральнею висів великий плакат: "Як звідси вийшов і зібрався їсти — не забувай помити руки чисто". Отже, хто посилає свого сина на військову службу, той може не боятися, що там щось занедбають. А як згадати, що в їдальні висить плакат із написом "Праця дає волю" !, кожен збагне, що тут подбали і про лірику, і про світогляд.

1 Такий напис був на воротах таборів Імперської трудової повинності, а також на воротах фашистських концтаборів.

Всього два тижні я виконував разом з Ангелом роботу, яка й досі дає мені змогу будь-коли заробити на шматок хліба як асенізатору чи сортувальнику картоплі. Я більше ніколи не бачив стільки картоплі разом, як тоді, в підвалі під кухнею; крізь вузенькі віконця на гору бурого кольору лилося тьмяне денне світло, і та гора неначе ворушилась, як трясовина, і підвал наповнював солодкаво-хмільний дух, коли ми, відібравши цілу купу гнилої картоплі, збиралися виносити її. Позитивна частина нашої діяльності полягала в тому, що ми складали дорогоцінну городину в відра (хай усі матері не турбуються — відра були інші), несли її нагору до кухні й там висипали в наготовлені баки: увечері їх чистила вся казарма. Коли ми вносили в кухню перші відра, нам насамперед наказували зробити те, що старший кухар (один з небагатьох членів казарменого товариства, що досі не були під судом) називав "слимачим маршем": ми мусили падати долілиць на брудну підлогу й повзти кругом величезної кухонної плити, підводячи голову від підлоги тільки так, аби не обдерти обличчя. Єдиною рушійною силою мало бути відштовхування пальцями ніг, а коли ми допомагали собі руками чи коліньми або знесилено зупинялись, нас карали — примушували співати: "Пісню! Та веселішу!" — і я й досі не знаю, чи то було чисте натхнення, чи якесь внутрішнє порозуміння між Ангелом і мною, але я першого ж разу заспівав те, що належало до репертуару Ангела: "О Німеччино єдина!" Видно, що й патріотичні сторони нашої

душі не занедбувано тоді, коли а нас "робили людей", і хто боїться, ніби його сини можуть колись забути, що вони німці, той нехай іще негайніше, ніж це було пропоновано на стор. 760, посилає їх на військову службу й бажає їм по змозі найсуворішої муштри. Сумлінний, як завжди, я, співаючи, думав: а чи справді та пісня, що ми співаємо, може бути названа веселою? Описаний тут метод — повідомляю це авансом для майбутніх тлумачень —є найкращим і найефективнішим для того, щоб навіки утовкти юнакові в голову, до якої національності чи народу він належить. Я рекомендую його й швейцарцям, 4>ранцузам та іншим народам. Адже не кожному випадає таке щастя, щоб його цілувала гарна єврейська дівчина в румунській крамничці.

Ніхто не здивується, почувши, що ми були надто втомлені й не могли співати як належить, так, як вимагають у хорових спілках. Лежачи на липких кахлях, ми тільки бубоніли слова незабутнього й назабутого німецького гімну. Згодом мені — якраз мені! — заборонили співати цей гімн, коли найстарший з начальників, комендант табору, розшукав мене в підвалі з картоплею, нагорлав на мене за те, що я не мав свідоцтва про хрещення, і несподівано — чи безпідставно, чи ні, я й досі не знаю, тут є щось непевне,— обізвав мене "пархатим жидом". Я завжди сприймав цю лайку як своєрідний обряд чи то хрещення, чи то обрізання. Відтоді я не смів більше співати німецький гімн, а співав натомість "Л орел ею".

Ніхто не здивується також, що я потім майже не розмовляв з Ангелом, надто про Гільдегард. Здебільшого ми були о пів на десяту вже такі натомлені, що насилу-силу виконували свої численні обов'язки, і нас аж нудило від знемоги й огиди. І ми могли порозумітися, тільки киваючи або хитаючи головою один до одного. Нудота, головний біль, знесилення були для нас ознаками того, що наші прикрощі не дуже-то обертаються в пільги. Коли Ангел на свій характерний лад трохи винувато, а трохи вперто знизував плечима, я знав, що він зараз сяде на купу мішків з картоплею, щоб помолитися ("Так я обіцяв мамі").

Звичайно, і в казарменому товаристві існувала с чуйність у неслужбовий час", і навіть її варіант су службовий час"; цей варіант репрезентував і здійснював один молодий начальник, колишній студент-богослов, лютеранин, юнак із шляхетною зовнішністю: він часом підходив до нас с побалакати".

Для нього я завжди мав напохваті спеціальну суміш із гнилої картоплі та нечистот, яку розливав кругом себе, тоді як Ангел у своєму християнському смиренні справді "балакав" із ним: двічі за ті два тижні по три хвилини вислухував такі слова, як "необхідність", "всесвітній дух", "доля", ніби скромний жебрак, що бере скибку черствого хліба.

Тим часом "сімка" вже під'їздила до Вайдмаркту, а я думав уже тільки про Гільдегард Бехтольд. За останні два тижні я не раз збирався написати їй і, не довго думавши, "попросити її руки" (я й тоді не знав, та й досі не знаю кращого вислову), але саме в ті дні мені найдужче докучали мої вечірні клієнти, невдоволені, що стиль листів, які я для них писав, був занадто витончений. Ті грубуваті ніжності, що ними мої клієнти хотіли обсилати своїх приятельок (усілякі сполучення первинних і вторинних статевих ознак із назвами всіх частин тіла), я переміщав у іншу, менш вульгарну площину, та ще й виробив собі такий вишуканий стиль, що й досі можу написати листа від будь-якого відправника чоловічої статі до будь-якого адресата жіночої статі, так, що його пропустить будь-яка цензура, і в тому листі нічого не буде замовчано й нічого не висловлено. Отож я міг би, коли треба, й прогодуватися писанням листів. А що я люблю писати якнайчорнішим чорнилом або найм'якшим олівцем на щонай-білішому папері, то вважаю це своє вміння перевагою, якої не треба соромитись.

На Вайдмаркті мій неспокій зріс майже до нервозності: ще якась хвилина, і я зійду на Перленграбені. Вирішено. (Мати померла, і я це знав). А оскільки я й тут, у вагоні трамвая № 7, був відгороджений запахом нечистот, ніби стінами вежі з слонової кістки, то сприймав так званий довколишній світ так нереально й нечітко (а може, й різко), як він сприймається крізь тюремні грати. Якийсь штурмовик (і як може

людина надіти таку форму!), ще якийсь чоловік у шовковій краватці, явно освічений, молода дівчина, що своїми невинними пальчиками діставала з паперового кулька виноград, і кондукторка, чиє молоде, грубувате обличчя скрашував вираз відвертої чуттєвості, характерний колись для всіх кельнських кондукторок,— всі сахалися від мене, як від прокаженого. Я протиснувся до виходу, сплигнув на брук і побіг по Перленграбену, а через три хвилини вже піднімався сходами на четвертий поверх багатоквартирного будинку. Тлумачеві, що прагне істини, я пропоную за три хвилини пробігти півколо на захід від Северинштрасе з центром па зупинці Перленграбен і вибрати якусь вулицю в межах цього півкола;

задля більшої точності повідомлю й свою швидкість — щось середнє між швидкістю Джессі Оуена й непоганого бігуна-аматора. Я не здивувався, побачивши над дверима Бехтоль-дів напис: "Гляньте, це він! Хто він? Наречений! Гляньте! Який він? Як агнець священний!" Коли я вже хотів був натиснути на кнопку дзвоника — казати про це, мабуть, зайве, але все ж краще сказати,— Гільдегард відчинила двері, впала мені в обійми, і весь сморід навколо мене де й дівся...

III

Я не маю ні наміру, ні спроможності зобразити тут хоч би натяками силу нашого кохання чи пояснити його. Одне можна сказати напевне: то було кохання з першого погляду. Аж за годину, коли я пройшов ритуал посвячення клану Бехтоль-дів і випив каву на знак заручин, я спромігся роздивитися Гільдегард. Вона здалась мені куди вродливішою, ніж дозволяла схожість із Ангелом, і в мене полегшало на серці. Хоч я кохав її вже два тижні, мені все ж було приємно, що вона здалася мені вродливою. Коли я тепер повідомляю, що ми, Гільдегард і я, відтоді не дуже часто, але при кожній нагоді обнімались, і ще раз скажу, що я приписую цей факт напученням тієї небесної мудрості, яка навіяла мені думку при команді "Лопату до ноги!" раптом забути все, чого я навчився, то боюся, що стурбованим за своїх синів батькам тепер спаде на думку посилати їх на військову службу не тільки з виховною метою, а

й для того, щоб вони, хай кружним шляхом, хибно виконавши команду "Гвинтівку до ноги!" (адже лопат у них тепер нема), здобули собі кожен таку милу, розумну й вродливу жінку, як я. Тому я хотів би остерегти їх, нагадавши їм казку про пані Метелицю (та інші аналогічні казки), в яких той, хто чинить добрі діла ненавмисне, не маючи наперед обдуманого наміру, досягає куди кращих результатів, ніж той, хто умисне його наслідує і чинить добрі діла, маючи наперед обдумані наміри, а також іще раз запевнити: я зробив це ненавмисне. (Тут я залишаю в альбомі "Розмалюй сам" трохи місця, щоб лихі люди могли заскреготіти зубами: одурманені власними намірами, вони не хочуть повірити, що небесна мудрість може повести до добра й тих, хто не має ніяких намірів). Звичайно, мені невідомі всі наміри тієї небесної мудрості; але один напевне полягав у тому, щоб зебезпечити родину Бехтольдів кавою не тільки на всю війну, а й на весь вік (мій батько займався

оптовою торгівлею кави, і я успадкував його фірму). Ще один, другорядний, намір полягав у тому, щоб у подобі обох моїх шуряків продемонструвати мені оте божевілля двадцятирічних, про яке я до 22 вересня 1938 року й гадки не мав. (Буржуазна родина, гімназія, один семестр у Бертрама, в націонал-соціалістській партії та інших організаціях не перебував). Дальші можливі наміри: в ту хвилину, коли померла моя мама, дати мені навзамін тещу, яка любитиме мене, мов рідна мати (вона не тільки була ладна прикинутися мертвою, а згодом із властивою їй настійливістю зуміла пробитися до високого окружного військового начальника й назвала його "недоумком" і "тварюкою", бо він не хотів продовжити мені відпустку, коли моя маленька донечка захворіла на скарлатину). А врешті ще один намір: дати моєму батькові в особі старого Бехтольда співрозмовника на все життя, з яким удвох можна клясти нацистів, а також забезпечити меншого Ангелового брата Йоганна, завзятого курця, моїм тютюновим пайком на весь час, поки тютюнові вироби видавалися по картках — тобто на одинадцять років. Можливо, ця небесна мудрість мала на меті також до певної міри урівняти достатки обох родин: ми мали гроші, Бехтольди — ні. Я впевнений тільки щодо кави: жодній родині в ті часи, що настали незабаром, не було б так скрутно без кави, як Бехтольдам. Кожен член

сім'ї при кожній нагоді питав: "Може, заварити кави?" — хоча того дня напевне вже чотири чи п'ять разів пили каву. Згодом, коли справді почалась війна, я двічі серйозно помилився, поклавшись на статистику й на психологію: по-перше зменшив витрату кави в родині Бехтольдів із приблизно двохсот фунтів на рік до сімдесяти п'яти фунтів, а тривалість війни — чи то з песимізму, чи з містичної закоханості в число 7— визначив у сім років і переконав батька сховати на складі відповідну кількість кави у зернах. І, по-друге, втовкмачив тещі що з кавою треба бути ощадними, намалювавши перед її сповненими жаху очима образ безкавної епохи, яка настане коли вона не буде ощадною.

IV

Перше ніж оповідати далі, я хочу урочисто запевнити, що тему нечистот уже вичерпано, як вичерпано було тему Шопена на сторінці 755. Я так само збираюся покінчити із зображенням виховних заходів у військових організаціях. В читача може легко виникнути підозра, ніби ця повість антиміліта ристська або навіть агітує за роззброєння,— тобто спрямована проти озброєння. Ні, ні, мені йдеться про щось вище, а саме — як давно збагнув кожен неупереджений читач — про кохання й про невинність. А те, що обставини, за яких я намагаюсь відобразити те й те, і всі подробиці вимагають згадувати певні формації, організації та інструкції,— провина не моя, це провина долі, на яку може нарікати кожен, скільки йому завгодно. І не моя вина, що я пишу по-німецькому, що у підвалі німецької казарми головний мій начальник вилаяв мене "жидом", а в кімнатці за злиденною румунською крамничкою вродлива єврейська дівчина поцілувала мене, бо вважала німцем. Якби я народився в Балагадеріні, то писав би якнайчорнішим чорнилом або якнайм'якшим олівцем на якнайбілішому папері про кохання й невинність за зовсім інших обставин і з зовсім іншими подробицями. Я оспівав би собак, коней і ослів, милих дівчат, яких я цілував після танцю за живоплотом, яким я обіцяв те, що збирався зробити, але потім не зміг,— повести їх до шлюбу. Повідав би про луки й болота, про вітер, що завиває на старих торфовищах, женучи темну воду в темні рови, про те, як та вода підіймається, мов чорна домоткана спідниця дівчини, що

втопилася там, бо юнак, який цілував її й хотів з нею одружитися, став священиком і поїхав кудись. Багато сторінок списав би я, щоб оспівати собак Дукінелли, цих розумних і відданих тварин, чистокровних, як усі покручі: вони давно заслужили пам'ятника, хоч би словесного. А так я знов підстругую олівець не для того, щоб зумисне сповістити про щось нерадісне, а для того, щоб описати те, що було... Отож, зітхнувши, повернімося до Кельна, на ту вулицю, яку можна було б знайти десь на захід від Перленграбену, за три хвилини ходу від трамвая, якби її можна було знайти взагалі. Ні, вона не запалася під землю! її змело, стерло, а щоб не лишати цю сторінку в альбомі "Розмалюй сам" зовсім чистою і не переплутати всього, я наводжу кілька дрібних ознак цієї вулиці: тютюнова крамничка, магазин з хутрами, школа, і багато-багато жовтаво-білих будинків, майже такого кольору, як я бачив у Пльзені, тільки не таких заввишки. Я пропоную тямущим і ретельним малювальникам, щоб вони зобразили там три екскаватори: один підняв у ковші хутровий магазин, другий — тютюнову крамничку, третій — школу, а вгорі сторінки написати гасло: "Праця дає волю".

Погано тільки, що ніхто не знатиме, де прикріпити меморіальну дошку, коли одного дня люди визнають, що Ангел був

святим. Я дуже добре знаю, що не належу до церковної конгрегації і без допомоги "адвокатів диявола" не можу ставити питання про мою канонізацію, та оскільки моє віровизнання не з'ясоване, то сподіваюсь — я не ображу нікого, коли пропхаю ще одного святого до якоїсь віри, що до неї навряд чи належу. Це робиться — як і все в цьому оповіданні — без наміру. Звичайно, з приводу того факту, що Ангел, власне, висватав мені дружину й був моїм шуряком, недоброзичливці зразу скажуть: "Ага!" Але оскільки графа "віровизнання" в альбомі залишається незаповненою, хіба я не можу принаймні нагадати про те, що два тижні був разом з Ангелом, і, давши людям відчути його святість, остаточно вигнати з оповідання запах нечистот? Я вже бачу: мені цього не дозволять, підозрюють якісь негарні наміри, та я залишу все, як є, хоч би вже тому, що терпимість, кажуть, не богословська категорія. Крім того, мій батько ще живий і вже давно покинув ходити поперемінно до

різних церков; він не ходить ні до якої, не показує мені своїх податкових декларацій, хоча й досі разом зі старим Бехтольдом, моїм тестем, лає нацистів. Вони, крім того, знайшли собі спільне заняття: досліджують минуле Кельна.

Батько викопав у нас на подвір'ї шурф, накрив його дашком, і вони порпаються там та запевняють цілком переконливо, хоч і посміюючись, ніби відкрили руїни храму Венери. Моя теща — католичка на свій особливий, чарівний лад, чисто за кельнським принципом: "Ми самі вирішуємо, що таке католицтво, а що — ні". Коли я мушу розмовляти з нею на релігійні теми (я маю двадцятичотирьохрічну дочку, яку на палке бажання моєї покійної дружини виховали католичкою, але вона вийшла за лютеранина й має трирічну донечку, яку на її палке бажання виховують католичкою) і на підставі цілком вірогідної інформації доводжу, що її погляди не узгоджуються з офіційною догмою католицької церкви, вона заперечує мені словами, які я насилу наважуюсь повторити: "Ну, тоді, значить, папа римський помиляється". А коли при наших розмовах бувають присутні церковнослужителі — цього часом не можна уникнути,— і коли вони засуджують її, так би мовити, приватне католицтво, вона лишається непохитною й посилається на те, чого не можна ні довести, ні спростувати: "Ми, Керкгоо^фи (це її дівоче прізвище), завжди були інстинктивними католиками". Це не моє діло — переконувати її, що вона помиляється. Я надто щиро люблю її. Та щоб уже до кінця відобразити, якою химерницею була ця симпатична жінка (яка під час війни власноручно скинул а зі сходів — так, скинула! — польового жандарма, що шукав її сина Антона, дезертира), я додам іще, як деталь до альбома "Розмалюй сам": моя теща півтора місяця керувала осередком комуністичної партії, поки не зрозуміла, що "це діло" не узгоджується з її "інстинктивним католицтвом", а крім того, вона очолювала й очолює досі молитовне братство.

Пропоную пофарбувати тло принаймні на одній із присвячених їй сторінок альбома в голубий колір — таку фарбу має напохваті кожен, хто колись малював небо над Неаполем. А коли читач тепер "уже й

зовсім не знає, що про неї думати", то я досяг своєї мети; а тепер кожен має право братися за кольорові олівці, набір фарб чи палітру й розмалювати мою тещу тими кольорами, які в його очах символізують щось "непевне" і навіть "скандальне". Сам я рекомендую приглушений ліловий з червоним відтінком колір. Дуже багато розповідати про свою тещу я не хочу, вона мені занадто дорога, щоб я виставляв її на яскраве світло, і більшу частину її образу я зберігаю у своїй особистій фотолабораторії — пам'яті. Я охоче розкрию її зовнішні прикмети: вона невисока на зріст, колись була тендітною, але "дуже поширшала" й досі п'є неймовірно багато кави; на старості, в сімдесят два роки, ще приохотилася до куріння, а зі своїми онуками поводиться просто-таки "неподобно": дітей мого покійного шуряка Антона, що був "запеклим безбожником і ліваком",— двох дівчат вісімнадцяти й двадцяти одного років — тягне на кухню, тицяє їм до рук чотки й примушує їх молитися, навчає молитви "Вірую"; а дітям другого, живого шуряка Йоганна (десятирічному хлопцеві й дванадцятирічній дівчині), вихованим у суворо церковному дусі, вона навпаки прищеплює "впертість і непокору". (Все взяте в лапки — це дослівні цитати з її висловлювань).

Я для неї ще й досі "той симпатичний хлопець, який зробив мою Гільду такою щасливою і який цілі місяці (насправді всього два тижні) носив з моїм Ангелом лайно". (Знов же, тільки історична правда змушує мене вживати це брутальне слово). І те, й те вона нітрохи не забула — як і той факт, що "він весь час, і у війну й після війни, забезпечував мене кавою". Може, те, що вона мої матеріальні достатки згадує в останню чергу, промовляє за неї. А взагалі вона вважає мене "наївним до недотепності", хоч би вже тому, що я "через свою дурість дозволив стріляти в себе, прямо в себе, і навіть — влучити".

Тут вона нічого не хоче розуміти. Вона вважає, що "інтелігентна людина, яка справді, ні фактично, ні формально, не мала нічого спільного з цим ділом (під "цим ділом" вона має на увазі нацизм), повинна була якось викрутитись". Мабуть, вона має рацію, і коли я починаю сперечатися з нею та нагадувати, як загинув Ангел, вона каже: "Ти чудово знаєш, що Ангел не був інтелігентний, а може, був занадто

інтелігентний",— і знов має рацію. Я сам не знаю, як допустив до того, що в мене справді стріляли і влучили, чому я сам, хоч і "звільнений від стрільби", подався туди, де стріляють. Це лишається темною плямою в моїй свідомості й на моєму сумлінні. Може, мені просто набридло слухати Шопена; а можливо, мені надокучив Захід і я захотів на Схід; я сам точно не знаю, що спонукало мене знехтувати довідкою, яку мені виписав консультант-офтальмолог армійської групи "Захід". Гільдегард написала тоді, що розуміє мене, але я сам себе не розумів. Теща має рацію, коли називає мою тодішню й теперішню поведінку "дурістю". Це лишається зовсім не з'ясованим, загадковим, і я дозволяю кожному вмочити жмуток вати в чорну туш і поставити жирну ляпку там, де в альбомі має бути зображена моя свідомість. В усякому разі, думку про дезертирство я відкинув: в мене не було бажання поміняти тодішнє моє ув'язнення на якесь інше. "То що ж грають на фортепіано росіяни?" — спитала мене теща, коли я на кілька днів приїхав з фронту додому. Я щиро відповів, що кілька разів чув фортепіанну музику — і щоразу це був Бетховен. "Це добре,— зауважила вона.— Дуже добре".

Тут, посеред нашої ідилії, я хочу з деяким запізненням виконати свій обов'язок і запропонувати сторінку-дві для каплички, в якій мені належатиме тільки текст пам'ятної таблиці, де будуть увічнені загиблі персонажі цього оповідання.

1. Гільдегард Шмельдер, у дівоцтві Бехтольд, народилась 6 січня 1920 р., загинула 31 травня 1942 р. під час повітряного нальоту на Кельн на одній з вулиць поблизу Хлодвіг-плац. її останків не було знайдено.

2. Енгельберт Бехтольд, якого прозивали Ангелом, народився 17 вересня 1917 року, застрелений ЗО грудня 1939 між Форбахом і Сент-Авольдом французьким вартовим, що, очевидно, вирішив, ніби Ангел збирається напасти на нього, хоча той хотів перебігти до французів. Останків його не було знайдено.

3. Антон Бехтольд — народився 12 травня 1915 року, розстріляний у лютому 1945 року за терасою кав'ярні Рейхарда в Кельні, між теперішнім Будинком радіо і теперішньою резиденцією каноніків, неподалік від транспортної управи, just in front of the cathedral ', за тією терасою, де тепер туристи, які й не здогадуються про цю подію, та редактори з радіо, які ще менше про те здогадуються, п'ють каву-глясе. Його останків не було знайдено, зате знайшлась його особова справа. В ній його називають "двічі дезертиром", а також звинувачено в крадіжці та продажу на "чорному ринку" військового майна і в тому, що він організував у підвалах зруйнованих будинків Старого міста, поблизу Гоепрсфорте цілу банду з дезертирів, з якою провадив справжні оборонні бої проти "органів охорони порядку в армії Великої Німеччини". Його вдова, Моніка Бехтольд, колись дуже багато говорила "про це", але тепер більше "про це" не говорить.

Я лишаю цю поминальну капличку посеред нашої ідилії нічим не прикрашеною. Хай кожен, за своїм бажанням чи смаком, прикрасить її шипшиною, братками чи барвінком. Дозволяються навіть троянди, можна промовляти й молитви, а тим паче дозволяється удаватись у міркування про нетривкість нашої плоті. Тих, хто захоче помолитись, я насамперед попрошу не забувати Антона; я ніколи не любив його, але я йому бажаю, щоб, коли засурмлять сурми Страшного суду, його поцілував найпринадніший ангел, якийсь ангел-при-служник, не з тих, котрі сурмлять, а з тих, котрі тільки начищають сурми. Я бажаю Антонові визволення від його псевдодемонізму, від манії бути "невизнаним" й не визнавати нічого. Хай ангел поверне йому те, що він, напевне, колись мав: невинність.

V

Тепер тему війни майже вичерпано — принаймні до кінця цього твору,— і ми повернемось до того мирного, аж занадто мирного вересневого дня, коли я вперше поцілував Гільдегард і весь сморід навколо мене раптом зник.

Те, що Бехтольди називали своїм передпокоєм, було темною кімнаткою десь на вісім квадратних метрів, у яку виходило п'ятеро дверей: троє— зі спалень, четверті — з кухні, а п'яті — з ванної. На вузьких простінках між дверима пря-

Якраз навпроти собору (англ.).

мо в стіни були позабивані гачки для одягу. На них висіли пальта, плащі, куртки, шарфи, зношені халати й "кумедні мамині капелюшки"; раз у раз, коли котрісь з дверей зачинялись, ці речі застрявали в них, їх доводилося висмикувати, часто прищикуючи собі пальці.

В ту мить, коли Гільдегард впала в мої обійми, відчинилося троє дверей; з кухні вийшла пані Бехтольд, зі спальні — старий, а Иоганн та Антон — зі своєї кімнати, і всі четверо в унісон заспівали свій хорал: "Гляньте, це він! Хто він? Наречений! Гляньте! Який він? Як агнець священний", а п'ята, Гільда, безмовно й щасливо ридала в мене на грудях.

Розумний читач не далі, як тут, збагне те, що і я, і він повинні пояснити менш розумному читачеві: твір цей справді має стати чистою ідилією, де запах убиральні відіграватиме ту роль, яку в інших творах — запах троянди, і в якій прокльони на адресу війни будуть відсутні чи принаймні дуже обмежені, а питання про нацизм буде зачеплене тільки мимохідь, десь між нежиттю та сірчаними дощами. А коли на одній із дальших сторінок ми з Ангелом, хоча й не одночасно, все ж таки обидва вступимо до СА — хай навіть фіктивно, адже служили ми десь-інде й ніколи не надягали отієї жахливої форми штурмовиків,— однаково кожен зрозуміє, що краще було б мені народитись десь у Балагадеріні й мати на своєму письмовому папері водяний знак не в подобі герба міста Кельна, а в подобі ірландської арфи. Даремно я вродився німцем, та ще й у Кельні, і коли я ще визнаю, що після війни взяв на себе батькову кавову фірму й тепер, як тільки можу, намагаюсь не журитися й не тривожитись, якщо оборот останнього року виріс на три й сім десятих проценти, тоді як у передостанньому він виріс на чотири й дев'ять

десятих проценти, порівняно з попереднім, то стає ясно, що мої шуряки мали рацію, давши мені прізвисько "мімоза". Я марно намагаюсь угамувати преміальними неспокійну вдачу свого повіреного. Моїх натяків на вогняну колісницю, що забрала на небо Іллю-пророка, він не розуміє, як і того, що я дозволяю своїй трирічній онуці бавитись нашими складнющими й дуже дорогими обчислювальними машинами; а коли я підсовую фінансовій управі рахунки за їх ремонт, мій повірений обурюється, засмучується, точнісінько так само, як із того, що я називаю ці досягнення науки "вдосконаленими ткацькими верстатами". Його побоювання, що все "котиться з гори", не лякає мене. А куди ж йому котитись? Я щоразу, спускаючись до набережної Лея і походжаючи попід Франконською верф'ю, ледве стримуюсь, щоб не кинутись у темні води Рейну. Тільки онука стримує мене та думка про тещу. Нащо мені торгівля кавою, коли я п'ю тільки чай?

Батько й тесть мене не стримують. їхній вік перевів їх через новий поріг до втіх, таких же старезних, як і той мотлох, у якому вони порпаються. Вони "зовсім злилися з Кельном", і аж ніяк не мудрість, а тільки підупала чоловіча снага перешкоджає їм замість хихотіти та сибаритствувати вдаватись до амурних утіх. Старий Бехтольд, чия робітницька прямота імпонувала мені колись, став украй вишуканим, і тепер, коли старигани, облизуючись, вилазять із свого шурфу, виносячи якийсь камінь або черепок, на якому щось подряпано, вони нагадують мені собак. їхнє хихотіння зміцнює в мені підозру, що всі ми — і Ангел, і Гільдегард, і я — були тільки принадою; кожне принада для кожного; а в глибині сцени весь час, напевне, хтось хихотів. Те, що траплялося з нами, або те, що робили ми, завжди було комусь вигідне — чи то ми відважували каву, чи то чистили вбиральні, підставляли себе під кулі, кохали, вмирали. Смерть моєї матері була вигідна: Бехтольдам, мені, навіть моєму батькові, що вже "не міг дивитись на її страждання"; і навіть їй самій, бо вона не могла терпіти отих пик і отих мундирів, вона не була досить побожна й досить невинна, досить досвідчена й досить зіпсута, аби жити в клоаці. Те, що сказав євангелічний пастор над її могилою, було таке прикре, що я не хотів би його повторювати. Деякі форми вияву лицемірства я поминаю з неземною ввічливістю.

Сподіваймося, що, коли залунають сурми Страшного суду, ангели не запхають йому в рот цілу гору цукрової вати — всіх тих слів, які він вимовив у житті.

Висловлюючи після похорону співчуття мені й моєму батькові, він несхвально глянув на моє цивільне вбрання й суворо прошепотів: "А чому ви не в своїй почесній формі?" І за це зауваження я оголошую його найнесимпатичнішою постаттю в цьому творі, куди несимпатичнішою за того начальника, що примушував нас плазувати по-слимачому в цій почесній формі. Я тільки мовчки показав пасторові свої брудні нігті — на знак протесту. То був єдиний зухвалий вчинок, яким я можу похвалитися. Я знов побачив його аж за двадцять років на весіллі своєї дочки — він виявився дядьком мого зятя — і знову показав йому свої (тепер чисті) нігті, але то вже було не зумисне зухвальство, а чисто рес})лекторний рух, як це відомо кожному психологові. Він почервонів, мов буряк, почав затинатись на кожному слові й не прийняв нашого запрошення на сімейний сніданок; зять і досі злий на мене, бо я порушив "гармонію дня".

Нехай це забігання вперед та вертання назад не дратує читача. Адже кожен школяр не пізніш як у сьомому класі дізнається, що це називається зміною планів розповіді. Це так само, як позмінна робота на фабриці; тобто у мене ці зміни позначають місця, де я повинен знов застругати олівця, перше ніж наносити на папір нові штрихи й крапки. Тут ви бачите мене двадцятиоднорічним, двадцятитрьохрічним, потім — двадцятип'ятирічним, а врешті — майже п'ятдесятирічним. Мене можна побачити женихом, чоловіком, потім удівцем, потім дідом; а майже двадцять років займуть несписані сторінки, на яких я покладу тільки контури, але нічим їх не заповню... Що ж, застругавши олівця, вернімось до одного з давніших планів: "Пополудні 22 вересня 1938 року, чверть на шосту".

VI

Пролунав вітальний хорал, я відчуваю у себе на шиї й щоці сльози Гільдегард, а пасемце довгої коси, по-лохне-рівському білявої, лежить на моїй білій сорочці. З розчинених дверей кухні пахне свіжозавареною кавою (хто запарить мені чай у цьому домі?) й свіжоспеченою бабкою (яку ще називають пудингом). У відчинених дверях спальні я бачу мольберт Антона Бехтольда з картиною — мішанина жовтих і фіалкових кольорів, у якій недвозначно (на мій смак — занадто недвозначно) можна розпізнати голу жінку, що лежить на фіалковій канапі. Ще в одних розчинених дверях видно цілий стос вичинених рудих шкур розміром десь так п'ятдесят на вісімдесят сантиметрів, шевський ослінчик і сигару, що чадить у велетенській попільничці, яка має форму ставка з лебедями. Старому Бехтольдові після невдалого суду і вдалого, хоча й не шахрайського, банкрутства довелося закрити свою шевську майстерню, і він тепер лагодив взуття у себе вдома, та ще й заробляв як агент по продажу шкіри "не на хліб, ні, який там хліб! Добре, як на воду" (слова моєї тещі).

Збентежена мовчанка,— мабуть, така буває після того, як відбувається чудо. Якби хтось надумався спитати: "Звідки Бехтольди знали, що ви приїдете, хоча їм було відомо, що ваша мати померла,— до речі, від чого вона померла? — і як міг Енгельберт так швидко повідомити їх, що вони встигли так добре підготуватись і прийняти вас?" —я зміг би дати тільки одну щиру відповідь: здивовано знизати плечима. Такою відповіддю я вже довів до розпачу багатьох цікавих. Коли я ще заявлю, що наш військовий табір був більш як за триста кілометрів від Кельна, серед тих лісів, де народилася більшість казок братів Гріммів; і що, хоч Ангела ніколи не випускали з табору, Бехтольди все ж, мабуть, знали, що я маю приїхати, але не знали, що моя мати померла, то можу тільки згадати спеціальних гінців англійської королеви або передачу звісток за допомогою африканських тамтамів; принаймні я не знаю іншого пояснення. І враз серед збентеженої мовчанки старий Бехтольд, похитавши головою так, що мені аж моторошно стало (я подумав, що так хитає головою кат), промовив: "Найкраще покінчити з ним зразу". Мене вирвали з обіймів Гільдегард, потягли до мольберта й зачинили за мною двері. Я побачив двоє

неприбраних ліжок, поличку з підозріло невеликою кількістю книжок (від семи до десяти), зате багато картин, серед них щось із дванадцять свіжих, які належали до задуманої Антоном серії "Гріхи" ("Гріх буржуа", "Гріх міщанина", "Гріх пролетаря", "Гріх церковника" і так далі). Мене притиснули до дерев'яного умивальника, Йоганн тицьнув мені в руку шкіряну чашечку для гральних костей; зажадав, щоб я "випробував своє щастя". Я потрусив чашечкою й перекинув її на підлогу — це була моя перша й остання гра в кості, проте Антон і Йоганн оцінили мою техніку схвальними кивками. Я викинув дві "п'ятірки" й "шістку"; тоді Йоганн розлючено замахнувсь на мене прикуреною цигаркою й вигукнув: "Ах ти зас.ць!" (Цитата)! Мушу для уточнення додати, що ці обидва Бехтольди, на відміну від Ангела, були темноволосі, невисокі на зріст, жилаві й носили мефістофельські вусики. Обидва вони викинули жалюгідні "двійки" й "трійки", і я несміливо спитав, на що ми граємо; тоді мені знову мовчки тицьнули в руку чашечку, і коли в мене цього разу випали дві "п'ятірки" й "четвірка", в них обох вихопилися чорні слова, що їх я обмину з такою самою неземною терпимістю, як і священи-кове лицемірство. Деякі форми чоловічої відвертості в термінах із сексуальної сфери для мене підозрілі, наче патока,— хіба що це професіональний жаргон сутенерів. Правда, я й сам мав знайомих сутенерів, а тому був у цьому відношенні досить вибагливий і чутливий до стилю, тому я не почервонів, хоча Бехтольди, видно, сподівалися цього. Я упрів, від> ч} гв, що від мене раптом знову почало тхнути, але, тільки вигравши втретє, я дізнався, на що ми граємо: хто з трьох братів Бехтольдів візьме на себе тяжкий жереб і вступить до СА. А мене обрали заступати в грі Ангела. Колишній однокласник старого Бехтольда, який, між іншим, постачав шкіряними виробами загони штурмовиків у кельнських районах Центр-Південь, Центр-Захід і Центр-Північ, натякнув йому, що він, Бехтольд, може сподіватись на "солідні замовлення, якщо хоч один із твоїх синів вступить до наших лав". Тому справді, незважаючи на всі заперечення тещі, один з них таки подав заяву до СА, і це був — дарма що в кості виграв я — саме Ангел, а я не захотів лишити його самого й теж подав заяву; і нас обох, на наше нещастя, прийняли, хоча головний начальник дав нам найгіршу характеристику, а я навіть не зміг подати свідоцтва про хрещення; та пояснити всю цю плутанину, ще й пояснити

правдоподібно, я не здатний. І для цієї сторінки альбома "Розмалюй сам" я пропоную безладні карлючки кольоровим олівцем, які мають означати стилізовані хащі. А коли я ще визнаю, що я під час війни щоразу — таки щоразу — на різдво (хоч би де воно застало мене, хай навіть у в'язниці, як це одного разу було) одержував посилочку — двісті п'ятдесят грамів печива, три сигарети і два великих медяники — зі зворотною адресою: "Штаб загону СА, Кельн Центр-Південь" і гектографічний лист, що починався словами: "Нашим братам-штурмовикам на фронті" і був підписаний: "Ваш командир загону, що бажає вам усього найкращого",— то кожен знатиме, що мене цілком слушно зачислено до категорії людей, які мали вигоду з нацизму, дарма що старий Бехтольд так і не одержав того замовлення і не продав СА жодного квадратного сантиметра шкіри. Прикро знати, що ти зробив дурницю, а ще прикріше — коли та дурниця була даремна. А все ж це признання дає мені змогу підказати досить ефектне заповнення для цієї сторінки альбома, що відображатиме шість років мого життя: аркуш картону, приблизно шість на вісім сантиметрів.

Не хочу обминути й іще одного персонажа цієї повісті, що лишився живий, крім мене, мого батька, тещі та тестя: мого шуряка Йоганна. Після гріховної молодості він справді загартувавсь і очистивсь на війні, повернувся додому, щиро відданий вірі своїх батьків, у чині піхотного фельдфебеля, скінчив університет, одержав диплом і обрав собі почесний фах — торгівлю тканинами, а про свого покійного брата він не хоче й чути, бо той був "баламутом-ліваком". До мене він ставиться з недовірою, бо на мені ще лежить тавро колишнього штурмовика. Звичайно, саме з огляду на ангельську терпимість я не хочу нагадувати йому про сценку з гральними костями в спальні моїх шуряків. Якби я спробував йому це нагадати, він би, мабуть, глянув на мене як на брехуна.

Коли я не згадую тут ні своєї доньки, ні онуки, ні зятя, ні тещі, як уцілілих чи просто живих, то це тому, що маю ЩОДО них певний намір. Я використаю їх для завершення цього ідилічного альбому, в тому порядку, в якому зростають мої симпатії до них. Я трохи обтешу їх і

стилізую, щоб вони добре лягли в мурування каплиці й прикрасили споруду.

Коли теща наполягала тоді на негайному весіллі, це було не з розрахунку, хоч вона й признавалась мені, що була дуже рада "так добре влаштувати дочку". її турбувала легалізація й санкціонування того, що вона називала "відвертою чуттєвістю" і "постійними усамітненнями". Вона відверто визнавала й те, що боїться "нешлюбних або невчасних онуків — тих, що народжуються надто скоро після весілля". Оскільки я був повнолітній, а фотокопіювальні машини працювали на повних обертах, забезпечуючи всіх довідками про "арійське походження", і будь-яку довідку можна було дістати швидко й за невелику ціну (крім мого свідоцтва про хрещення), після квапливого й сумного похорону (моєї матері) відбулося поквапне весілля, від якого лишилось навіть фото. Гільдегард на цьому фото здається несподівано сумною, а обидва шуряки дивують глузливими усмішечками. Є й посвідка про шлюб із свастиками та орлами, де я вписаний як "студент-філолог, що перебуває у даний час на службі". Оскільки Гільдегард побажала, щоб наш шлюб був також освячений церквою, є й церковне свідоцтво з печаткою парафіяльної церкви святого Іоанна Хрестителя. Весільний сніданок відбувся на квартирі Бехтольдів ("Ні, без цього я не згодна!"), імпровізували й кадриль та полонез, перш ніж нас відпустили в поквапно найняту мебльовану кімнату (двадцять п'ять марок за місяць) поблизу Хлодвігплац, щоб ми почали там подружнє життя, яке мало тривати двадцять три години, але тривало майже тиждень. Коли молоді, та навіть і старші читачі скажуть, що це занадто короткий час, я дозволю собі зауважити, що багато шлюбів двадцятирічної давності не тривали й тижня, і якщо той факт, що мене арештували й відвели вже до іншого недобровільного товариства не першого, а аж сьомого дня, викличе недовіру чи зневагу читачів до тодішніх властей, я повинен пояснити все стійкістю всього Бехтольдівського клану та мого батька, які заявили, ніби ми поїхали "невідомо куди". Хто нас виказав, ми так і не з'ясували. Мене заарештували в крамниці Батто

"Сир-масло-яйця" на Северинштрасе, коли я, ще в оливково-зелених штанях, із сумкою в синю й білу смужечку, купував (уже на картки) масло та яйця нам на сніданок (свіжі булочки вже були в сумці), а Гільдегард прибирала в нашій кімнаті. Отупілий у своєму блаженстві, наче лунатик, я сприйняв двох типів у оливково-зеленій формі, що схопили мене за руки, як лихий сон, а крик гарненьких продавщиць — як вияв симпатії (що, до речі, так і було). Я почав пручатись, вигукувати (всупереч звичці) прокльони, та й згодом під час допитів виявляв не каяття, а те, що в протоколах делікатно назвали "норовливістю й пихою" і кілька тижнів, які мені ще належало пробути в казарменому товаристві, я відсидів по всіляких тюрмах та підвалах і з них кілька днів — у Кельнській міській в'язниці, звідки послав письмову заяву про те, що хочу вступити в штурмовики. Ангела, я не побачив більш ніколи, Гільдегард — тільки через двадцять один місяць. Нам дозволили обмінятися кількома листами; але лист, що проходить цензуру, то для мене не лист, я посилав їх тільки на знак того, що ще живий. Ті кілька разів, коли Гільдегард нелегально провідувала мене або я її, я можу назвати тільки побаченнями, а не шлюбними взаєминами. За цей час я з відповідними характеристиками був переведений з одного казарменого товариства до іншого. Я прожив з дружиною п'ять днів у тисяча дев'ятсот сороковому році, коли народилась моя дочка, а потім іще два тижні — на початку тисяча дев'ятсот сорок першого, коли видужував після поранення в голову, якого завдав мені один француз, що мав усі підстави вважати мене за ворога. Я наткнувся на нього уночі, коли він біг через вулицю з двома кулеметами, добутими, очевидно, на збройовому складі моєї тодішньої казарми. Найдобірнішою французькою мовою, яку вживають директриси гімназій, я попросив, щоб він не зму шував мене повестися з ним нечесно. Як саме, я навіть не знав. Нехай, мовляв, просто покине ті залізяки й тікає. Або навіть хай не кидає залізяк, а втікає так, щоб я міг гнатися за ним без нечемності і не наздогнати. Бо нападати на нього мені зовсім не хочеться. Але він навіть не дослухав мене, а вистрілив із пістолета мені в голову, покинув мене закривавленого на вулиці, і я опинився в дуже прикрому становищі "несподівано виявившись героєм", як сказав згодом начальник нашого

казарменого товариства. Цей інцидент украй неприємний мені, я його згадую тільки з міркувань композиції.

На цьому вичерпується як воєнна, так і подружня тема, і далі в оповіданні пануватиме тільки аромат мирних троянд. Ті воєнні й повоєнні події, про які я ще муситиму згадати, задля більшої пропорційності я подам у стилізованому вигляді — або в стилі модерн, або в стилі художників Шпіцвега чи Макарта. У всякому разі, я перенесу їх в різні періоди історії мистецтва, щоб вони могли прикрашати собою поштові листівки. До війни я ставлюся не так, як любитель чаю до торгівлі кавою, а скоріш, як пішохід — до автомобілів.

VII

Саме в цій ролі, як пішохід перед автомобілями, я і тут подаю в окремому розділі трохи історичного матеріалу. Подаю його в сировому, не обробленому вигляді, користуючись не олівцем, а тільки ножицями. Кожному вільно використати цей матеріал, як він хоче: наробити з нього вирізок для своїх дітей або обклеїти ним стіни. Матеріал цей не без прогалин, навпаки їх дуже багато; хто захоче, хай склеїть собі з нього паперового змія і запустить у повітря або схилиться над ним з лупою в руці і порахує на ньому залишені мухами цяточки. Чи в збільшеному вигляді, чи в зменшеному, мій матеріал справжній. А на що він комусь придасться — мене не обходить. Може, він годиться на те, щоб обклеїти сторінки альбом а, ніби жалобною рамкою. Тоді я сприймав усе це за правду, але не за реальність. Отож полишаю кожному зробити з цього матеріалу ту реальність, яка йому до вподоби.

В Ахені відбувся перший всенімецький шаховий турнір націонал-соціалістського товариства ("Сила з радості"). Шахіст Йон вдався там до французького захисту, шахіст Ле ман — до староіндійського, Забінські — до голландського. Такий собі Тільтю виграв у такого собі Рюскіна, якого не врятував сіцілійський захист.

У Лондоні зустрілися учасники Першої світової війни — німці, англійці — і висловили своє спільне бажання, своє прагнення до справжнього миру.

У Берліні відбувся з'їзд зоопсихологів. На цьому з'їзді з'ясувалося, що зоопсихологи — союзники, соратники і колеги психологів, вони вивчають людей. Особливо переконлива була доповідь професора Йєнша про психологію курки; професор сказав, що вивчення психології курки допоможе розв'язати деякі проблеми психології людини, бо курка, які людина, сприймає світ переважно зором. "Курка,— сказав професор, — мала б стати піддослідною твариною психолога, так само, як кріль є піддослідною твариною фізіолога ".

Тоді ж таки в Берліні відбувся конгрес із питань опалення і вентиляції, на якому були докладно обговорені деякі принципи вентиляції, а також правила вентиляції, встановлені "Товариством німецьких інженерів". Якийсь заклад у Кельні, що називався "Цілерталь", обіцяв сенсаційні розваги. Міло-вич ставив "Гидь", драматичний театр—"Приборкання норовливої".

Іще того дня до Кельна прибули тридцять п'ять гітлерівських відпускників; їх щиро привітав якийсь високий чин і нагадав про те, що в ці дні до Рейнської області прикуті погляди всього світу.

Звичайно, вже й тоді в Європі знижувалась народжуваність.

Ветерани колишнього чотириста шістдесятого піхотного полку і двісті тридцять сьомої піхотної дивізії оголосили, що їхня наступна зустріч має відбутись у пивниці "Зальцрюмп-хен" неподалік Юридичної школи.

Що ж до футболу, то в ті дні постала велика проблема: чи втримаються на своїх місцях лідери.

В одному репортажі хвацько розповідалось про фортифіка ційні роботи на заході раиху:

"Ми звертаємо за ріг; назустріч нам двоє дебелих коней тягнуть на гору пахкаючу парою польову кухню. Пара з кухні пахне квашеною капустою і свининою.

Знайти потрібне місце нелегко. Тут усе нове, і ні в кого нічого не допитаємося. Бо робітник будівництва знає тільки своє робоче місце та шлях до табору. Цього йому досить. На розпити всі відповідають неохоче, вагаючись. Всі сповнені здорової пильності.

Трудові табори повсюди. Ми вже минули бозна-скільки, але нам треба попасти туди, де вчора побував доктор Лей .

Цей табір можна назвати табором єдності в найточнішому розумінні слова. Там зібралися люди з усіх кінців Німеччини: з Мекленбургу, Померанії, Гамбурга, Вестфалії, Тюрінгії, Берліна, та й з Кельна їх тут чимало. Ще з тієї війни ми знаємо, що в тій частині, де є хоч кілька кельнців, завжди панують сміх і добрий настрій. Так воно й тут. Але річ не тільки в цьому. Як сказав головний кухар — добрий настрій це найкраща ознака того, що харчі тут добрі й люди здорові. Ми охоче віримо йому, бо залишки обіду, якими нас почастували, дуже смачні. Постачання продуктами організовує трудовий фронт. Він забезпечує робітників і духовною поживою. І треба визнати: в цьому відношенні робиться все, що тільки можливо.

Кожен працюючий одержує на день 125 грамів м'яса, 750 грамів картоплі, 250—500 грамів городини (залежно від її виду), 750 грамів хліба, 70—83 грами масла, 125 грамів ковбаси, сиру тощо. А додатково — шоколад, сигари, сигарети або консерви.

Табори обслуговує пересувне кіно, вони радіофіковані, є бібліотеки, шахи та інші ігри, спортивне приладдя.

Ми побачили на власні очі: наш фронт на заході непохитний. Він створений руками німців. Весь німецький народ будує тут оборонний вал".

Товариство "Сила з радості" провадить екскурсії до Греції і Югославії. В 1938—39 роках на південь відпливають п'ять океанських лайнерів. Націонал-соціалістське товариство "Сила з радості" на наступну зиму 1938/39 року склало небачену досі програму подорожей по Середземному морю.

Один полковник генерального штабу, на прізвище Ферч, опублікував капітальну працю про значення підготовки резервістів. Тверезими словами він пояснив, що обороноздатність нації залежить насамперед від наявності навчених резервів. Деяке невдоволення серед тих, кого призивають на перепідготовку, писав він, швидко розвіється, коли в країні відродиться той дух, яким перейнявся весь наш народ у 1935 році, в День пам'яті героїв, коли було оголошено запровадження обов'язкової військової повинності. Усвідомлення необхідності оборони держави і готовність нації до жертв — це ті чинники, що визначають масштаб оборонних заходів. Коли ціле покоління, писав він далі, змогло витримати чотири роки безприкладної героїчної боротьби, то лише тому, що це покоління не пошкодувало чотирьох тижнів на перепідготовку .

Відділ юридичних консультацій "Німецького трудового фронту" опублікував постанову імперського суду з питань праці за № 154/37, у якій суд розглядав питання про звільнення з роботи без попередження за відмову вступити до трудового с}>ронту. Відділ юридичних консультацій схвалив цю постанову. Звільнення з попередженням за таку відмову практикувалося давно і не викликало сумнівів, але й звільнення без попередження цілком законне, якщо відмова вступити до трудового фронту викликана антигромадською позицією.

ВИРІЗАТИ. ЗБЕРЕГТИ. НАКЛЕЇТИ

Кожен будинок повинен бути готовим до гасіння пожеж у рамках протиповітряної оборони і мати найпростіші протипожежні засоби.

1. Відра, у по змозі більшій кількості.

2. Бочку для води, не менш як на сто літрів.

3. Пристрій для збивання полум'я і гасіння вогню у важко-доступних місцях: довгу палицю з прикріпленою до кінця ганчіркою, яку перед уживанням слід вмочати у воду.

4. Ящик з піском або землею, не менш як на чверть кубометра, і звичайну лопату, наприклад, вугільну.

5. Совки, лопати, заступи.

6. Сокири і колуни.

7. Багор.

8. Мотузку (довгу міцну шворку для білизни)

Все це звичайно є в кожному господарстві або може бути придбане невеликим коштом. На сигнал повітряної тривоги ці засоби розподіляються у під'їзді за вказівками відповідального за протиповітряну оборону.

Прогноз погоди: вітер слабкий до помірного, у південному напрямку. Вранці густий туман, удень ясно, часом невелика хмарність, помірно тепло. Прогноз на наступні дні: сухо і ясно. Минулої доби внаслідок зіткнення теплих мас субтропічного повітря з прохолодним морським на північному заході Франції і над Ла-Маншем пройшли дощі, які далі на схід не поширились. Внаслідок повсюдного збільшення атмосферного

тиску в Західній і Центральній Європі район високого тиску перемістився зі сходу Європи далі на захід. Негативні фактори в Атлантиці, що сьогодні вранці зафіксовані у вигляді ураганних вітрів у районі Ірландія — Ньюфаундленд, не впливатимуть ближчими днями на погоду західних областей Німеччини.

Максимальна температура —23,3 градуси. Середня денна температура —19,2 градуси. Найнижча температура минулої ночі —15,4 градуси. Без опадів.

Якийсь скульптор забажав сповістити громадськість, що гербового орла для оздоблення певного штабного будинку виготовила майстерня з давніми традиціями, але ескіз виконав він.

Щоб познайомити читачів, які живуть не над Рейном, з тодішніми віршами про матір, я перекладаю одного такого вірша з кельнської говірки на більш-менш пристойну літературну мову:

Глянь довкола, глянь, юначе: хто поспівчува душі? Матінка твоя не плаче, всі твої товариші

з гнізд отецьких розлетілись

хто на захід, хто на схід: матінка й не зажурилась. — Хлопче, пам'ятай свій рід!

Як скитатися обридне, ти згадай, що є десь твоя домівка рідна, десь там мати сльози ллє... Яка ж то мужня мати —

мужніша мужів — вона!

Знай же, гоначе-брате:

хоч би де по світах блукав ти,

вона спокою не зна '.

Те, що в Кельні мав відбутися всесвітній конгрес перукарів, у якому погодилися взяти участь двадцять країн, і що на ньому вперше має присуджуватися звання чемпіона світу з урученням встановленого доктором Леєм перехідного призу, сповнить законною гордістю всіх німців, принаймні жителів самого Кельна.

Коли я ще повідомлю тут про певні заходи спілки кролівни ків у Бергіш-Гладбаху, то не для того, щоб висміяти цих добропорядних людей. І не з якихось композиційних міркувань у зв'язку з вищезгаданим конгресом зоопсихологів, а заради якогось почуття справедливості, особливо через те, що в цьому містечку живе дехто з моїх друзів. Бергіш-Глад-бахська спілка кролівників оголосила про щорічну екскурсію членів спілки та їхніх сімей, яка цього разу не мала точного маршруту, і запросила приятелів та доброзичливців спілки приєднатися до розваги.

Що в тому самому місті спілка ветеранів оголосила щомісячну перекличку, а місцевий комітет націонал-соціалістсь-кої організації "Сила з радості" обіцяв веселі й повчальні години, я згадую тільки задля повноти картини.

З обачності мушу згадати тут іще про кілька дрібничок — бо хоч про них "малі діти знають", та можна припустити,

Переклад Олександра Мокровольського.

що їх знає не кожен дорослий, отож я з обачності ще раз наводжу тут те, що "малі діти знають":

Що десь близько 22 вересня того року, а може, якраз того дня в Берлінському інституті кайзера Вільгельма, в Далемі, відкрито новий тип ядерної реакції, нині знайомий нам усім. А ще через кілька місяців із властивою науці максимальною обережністю опубліковано було перше повідомлення про наслідки досліджень, і за місяць фізики-ядерники в усьому світі вже знали, що атомна бомба технічно можлива і що це провіщає нову епоху.

Що того дня, 22 вересня 1938 року, англійський прем'єр-міністр Невіл Чемберлен приїхав до Бад-Годесберга, щоб обговорити так звану "Судетську кризу", це знають не тільки малі діти, а майже кожне немовля, і я, повторю, нагадую про це тільки для дорослих. "Коли Чемберлен,— пише один літописець того вікопомного дня,— їхав туди з Кельна, він з явною радістю дивився з вікна на залиту сонцем Рейнську долину й виявляв цілковите задоволення, що йому показують цю символічну картину волі й простору. Він сс}ютографував-ся з тією приязною й відкритою усмішкою, що до наступного дня немовби облетіла весь світ і прославила його".

VIII

Моя трирічна онука ніколи не каже мені "дідусю" — тільки "ти" або "Вільгельме"; і коли говорить про мене з іншими, теж каже "він" або "Вільгельм". Тому я завжди розгублююсь, коли вона запитує мене про свою бабусю. Тоді я, гуляючи з нею по пристані Лея понад Франконськими верф'я-ми, аж до набережної кайзера Фрідріха й назад (повільно, бо я нетвердий у ногах), розповідаю їй про Анну Бехтольд, мою тещу; як вона за свої сутички з польовими жандармами сиділа в Зігбурзькій в'язниці й двічі тікала — раз до Гремберг-гсфена, а другий — до Кельна-Дейца, і обидва рази попадалася. Я змальовую це романтично і таким тоном, яким переповідають баладу про Ганнеса-Лупія; у мене бомби зі свистом летять з неба, вибухають гранати, а жандарми постають у всій своїй страшній войовничості. Тоді маленька Гільда нетерпляче смикає мене за руку й нагадує, що вона хоче послухати не про свою прабабусю, а про бабусю. Я починаю підніматися і спускатися

по гіллі генеалогічного дерева, поки добираюсь до потрібної гілки й розповідаю про Катаріну Берген, матір її батька, а мого зятя, даму, якої я по змозі уникаю, хоч вона — красуня, одного віку зі мною і свого часу дехто намагався зісватати мене з нею: вона для мене занадто схожа на пустотливий гурт моїх кузин, про ігри в фанти з якими у мене лишилися похмурі спогади — ще похмуріші, ніж кімната отієї жриці кохання Герти, з якою я так багато листувався, хоч і не у власній справі. Страхітлива безособовість фахової порочності — а Герта служила коханню п'ять років — повернула їй щось майже як цноту. ("Він справді загинув?" —"Так".— "Ви бачили це власними очима?" —"Так".—"Де?" —"Ох...— І навіть без ніякого перебою.— А він так любив пудинг з патокою!")

— Звичайно, Бертени — це прадавній кельнський рід, ще з...

Та ні, онука обома руками смикає мене за руку, наче за мотузок від дзвона. Бабуся — це для неї Гільдегард. Нелегко уявити собі, що існує на світі хтось такий, хто думає про Гільдегард, як про свою бабусю. Що я можу розповісти про неї? Нічого. Що вона була білява й дуже мила, любила гардини, а також книжки та герань; що їй у Батто завжди відпускали більше яєць, ніж належало на картки? Хто може зобразити невинність? Я не можу. Хто може зобразити щастя й блаженство кохання? Може, показати Гільдегард своїй трирічній онуці, як медкомісії: чисто вимитою й голою? Ні, даруйте. Може, змалювати три десятки наших спільних сніданків — кожен окремо? Ні! Пояснити трирічній дитині, що таке самовільна відлучка з військової частини, неважко, але з якої військової частини — на це я не спроможен. Що людина починає ставати людиною тоді, коли вона відлучається з будь-якої військової частини — цей досвід я тут цілком відкрито передаю майбутнім поколінням, як пораду. (Тільки обережно, коли стріляють! Є такі ідіоти, що цілять і влучають!) Перед онукою я обмежився варіацією в дусі художника Шпіцвега: гарненька молода жінка у вікні мансарди поливає з жовтої поливачки герань у ящику на підвіконні. На задньому плані —"Ідіот" Достоєвського, "Пальма Кункель", казки братів Гріммів та "Міхаель Кольгаас" у кухонній шафці між двома порцеляновими вазочками, на яких написано "Рис" і "Цукор", перед шафкою дитяча

коляска, а в ній бавиться немовлятко, якому хтось (це я! Я з каяттям б'ю себе в груди!) зробив торохтілку з мотузочки та пряжок від солдатських ременів. На пряжках можна в бінокль розглядіти зображення прибраної колосками лопати. ("То була моя мама?" —"Так"). Коли я йду гуляти не до пристані Лея й Франконської верфі, а до Деревного ринку і Байєнштрасе, та ще даю себе затягти до алеї на Убіррінгу, то тут онука з дитячою впертістю невблаганно тягне мене в ту вулицю, назву якої я колись виказав і зрадив її місцезнаходження. ("Де ж стояв будинок?" —"Отам".— "А де була ваша кімната?"— "Приблизно отам".—"А як же мою маму не вбила бомба?" —"Вона була в бабусі".—"Тобто — в прабабусі?"— "Так"). Я урочисто обіцяю (і збираюсь дотримати цієї обіцянки), що колись прочитаю їй уголос "Ідіота", "Міха-еля Кольгааса" і "Пальму Кункель". Казки братів Гріммів я їй уже читав. Наші прогулянки в напрямку Байєнштрасе закінчуються звичайно відвідинами прабабусі. Там п'ють каву (я не п'ю), їдять кекс ("пудинг", що його в інших містах називають "бабою" і якого я не їм), курять сигарети (я не курю), проказують молитви (я не проказую). Я тим часом стою біля вікна, заклавши руки за спину й дивлюсь на браму Северина. Коли над містом пролетить літак (чи "промайне", як дуже образно пишуть у газетах), мене раптом починає тіпати, майже як епілептика, що свідчить про не дуже міцне здоров'я, і принаймні тепер кожен побачить те, що давно збагнув досвідчений читач: я — невротик. Ці напади іноді тривають досить довго: йдучи додому, я через силу тягну ноги, руки в мене тремтять. Недавно одна жінка, показавши на мене пальцем, голосно й виразно сказала своєму синові, хлопцеві років п'ятнадцяти:

— Глянь на нього, типовий випадок хвороби Паркінсона.

Хоча це не так. А через те, що, побачивши землечерпалку, я теж починаю тіпатись і пошепки кажу сам до себе: "Праця дає волю", один молодий чоловік сказав якось мені в спину: "Цей теж з отих". А що я після поранення в голову ще й заїкаюсь і можу без запинки тільки співати (а що ж краще підходить для співу, ніж: "В німців жінка, в німців вірність, і вино, і пісня влад..."), то й через це на мене часом кажуть: "Цей теж з отих!" Я звик до цього. Якщо взяти до уваги, що в мене при

чистих руках майже завжди під нігтями — бруд і той факт, що я не претендував на пенсію для потерпілих від війни, а отже, не маю документа, який засвідчував би походження моїх явних фізичних розладів, то зрозумілою стане наклейка на мене "Цей теж з отих". А я вперто не хочу апелювати до здорового людського глузду.

Поради я приймаю тільки від тещі. "Поголись. Більше дбай про фірму. Не гризися через отого Бертена, хоч він, на жаль, узяв твою дочку. Невже нема кому пришити тобі ґудзика ? Іди сюди!"

Справді: шити я зовсім не вмію, і я залюбки зображу в альбомі багато-багато ґудзиків, відірваних протягом мого життя від двадцяти одного до сорока восьми років — круглих і довгастих. Нехай читач розмалює і круглі, й довгасті — як захоче. Коли надумає так, хай зробить з круглих ромашки або стокротки; може зробити з них монетки, або годинники, або місяці вповні, чи круглі цукерниці, чи розетки — все, що кругле, дозволяється його фантазії як варіації місяця. Читач може зробити з моїх ґудзиків партійні чи ще які значки. Довгасті ґудзики, як ото на мисливських куртках або піжамах, завжди пришивають надто вільно, і з них добре зробити цукерки-квасолинки, півмісяці, ванільні ріжечки або коми, ялинкові прикраси або ж серпики. Для кожного року свого життя до 1949-го я щедро виділяю десяток круглих, для кожного року після 1949-го — по півдесятка круглих та довгастих та ще кілька відірваних застібок-блискавок, які чудово можна перетворити на малюнку в тернові кущі або в колючий дріт. Малесенькі ґудзики від сорочок — на жаль, вони бувають тільки круглі — ми просто порозсипаємо по малюнку жменею, наче цукор по готовому печиву. Дірок на панчохах та на сорочках теж вистачає, і це особливо вигідно для нишпорок, бо навіть малі діти знають (я це знов нагадую для дорослих, бо в них така слабка пам'ять), що для археології немає нічого важливішого за дірку. У такого вдівця, як я, що завжди вперто відмовлявся чистити черевики, вистачає дірок. Недавно один із небагатьох чистильників чобіт, яких тут можна знайти, докірливо сказав мені: "Ви, здається, навіть не знаєте, що таке начищений черевик". Я певен, що він колись був фельдфебелем, а повчати люблять усі німці.

Моя теща не повчає мене, а тільки обсмикує, знімає пушинки з пальта, поправляє плечі — дві ватні підкладки, вшиті "для фасону" в піджак і в пальто,— нахиляється, щоб затягти й застебнути ремінці на черевиках (а не попустити). Вона надіває на мене капелюх і поправляє так, як годиться (тобто так, як носили капелюхи, коли їй було двадцять років), а тоді раптом заливається слізьми, обнімає мене, цілує й заявляє, що я завжди був їй рідніш за власних синів, крім, звичайно, Ангела, бо той був для неї "навіть більше, ніж син". Свого сина Йоганнеса вона називає просто: "скиглій", невістку — "зайвий тягар"; а чоловіка—"зрадник пролетаріату"; відколи той завів ще й пуделя (жовтий нашийник, жовтий ремінець), він для неї більше не існує. "Ми більше ніж просто розлучені". А коли вона ще й додає: "Ти все ще у самовільній відлучці",— я розумію, про що йдеться.

Час від часу я запрошую її на обід, потім катаю в таксі по Кельну, щоб вона побачила, як можна зруйнувати зруйноване місто. Я беру рахунок за обід (теща любить попоїсти й уміє вибрати "смачненьке") та за таксі, а потім пишу на рахунках: "Нарада між компаньйонами". Мій страшенно високоморальний і педантичний помічник у справах фірми щоразу після цього жовтіє на виду — по-перше, тому, що треба писати "з", а не "між", а по-друге—"це взагалі некоректно". Нещодавно в таксі теща "пронизливо" подивилась на мене своїми темними очима й сказала:

— А знаєш, що ти міг би, що тобі треба зробити?

— Ні,— відповів я занепокоєно.

— Тобі треба було б докінчити навчання,— сказала вона. І їй пощастило вперше за вісімнадцять років насмішити

мене — можу без перебільшення сказати, що реготав я щиро. Востаннє я сміявся так щиро, коли один американський лейтенант назвав мене "focken German Nazi* Можливо, що вони обоє мали рацію — і

теща, і лейтенант. Тоді я півголо-сом наспівував те, що й тепер часом мимохіть мугикаю, особливо коли сиджу сам на терасі в кав'ярні Рейхарда: "В німців жінка, в німців вірність, і вино, і пісня влад..."

Інколи ми сидимо з нею на терасі кав'ярні Рейхарда, і я, не чекаючи пояснень, сам нічого не пояснюючи і не втішаючи, дозволяю їй тихо плакати за її померлими дітьми, згадувати про те, що жодне з них не упокоїлось на кладовищі. Вона не має могил, щоб можна було їх доглядати, не має заспокоєння і тієї оманливої, лагідної прикрашеної квітами тиші, яка вабить до кладовищ романтиків (як от я), і обертає їх мало не в справжні санаторії для психопатів (як от я), бо вони, сидячи в затінку кладовищенських дерев і кущів, можуть спостерігати вдів, що виполюють бур'яни (дивно, але вдівців, що виполюють бур'яни, майже не буває) і розмірковувати про минущість людської плоті.

Сидячи just in front of the cathedral на терасі кав'ярні Рейхарда, я маю всі підстави шкодувати, що я не стою вже на базарній площі в Балагадеріні й не чекаю приїзду цирку, який з'явиться там десь так місяців через вісім.

Коли онука питає мене, чому це прабабуся плаче, вона стає ближчою офіціантам та їхнім клієнтам, яким прикро бачити цю "дивно одягнену стару жінку в сльозах", а нас з бабусею відсовує таким запитанням у категорію неандертальців. Моя дочка й зять "навідріз відмовляються" виходити з нами на

1 Паскудний німецький нацист (англ.).

люди. Дочка ще має досить пошани, щоб не аналізувати причин такої відмови, але зять називає нашу поведінку "чимось середнім між недоумством і антисоціальністю". Онука ще не позбулася тієї невинності, завдяки якій може спілкуватися з нами. Якби я захотів відповісти на її запитання й пояснити, що за два чи три метри звідси розстріляли одного з її двоюрідних дідусів,— вона навряд чи повірила б

мені. Легше вірити обом прадідам, які вміють так точно датувати результати своїх розкопок. А якби я захотів пояснити їй, що є люди, які плачуть на могилах чи на місцях страт, особливо тоді, коли один із страчених — їхній син, то, мабуть, навіть наша мала вирішила б, що такі вияви почуттів випливають тільки з "комплексів чи прихованої злопам'ятності". Навіть нагадування про діву Марію, котра, як кажуть, плакала біля розп'ятого Христа, не врятувало б мою тещу від такого роду звинувачень, а розстріл мого шуряка Антона — від якихось асоціацій з кінофільмами. Та й нашу малу вже не врятуєш, і то не через те, що вона дістала католицьке виховання, а всупереч цьому. Вона користуватиметься релігією, як особливими парфумами, що за кілька років набудуть унікальної вартості.

Поки теща тихо плаче, втираючи сльози занадто великою хусточкою, онука їсть морозиво, а я придумую прізвище, яке б звучало ніби справжнє бразільське і я міг його вписати в наш рахунок; я збираюсь покласти його на стіл моєму сумлінному помічникові як виправдальний документ для податкового відомства. Я вагаюсь поміж Олівейра й Еспінья-го, титулуючи їх кавовими плантаторами чи оптовими торговцями; я будь-коли готовий підтвердити під присягою, що мав з ними ділову нараду. Я підніму палець для присяги й документально підтверджу існування Олівейри чи Еспіньяго. А можливо, я причеплю йому ще й якусь донну Маргаріту чи донну Хуаніту, заприсяппися, що посилав їй квіти до готелю.

Чи мушу я після того як уже визнав, що волію нити тільки чай, іще пояснювати, що означає для мене торгівля кавою? Певна річ, що нічого. Я не відчуваю ніякого морального зв'язку із цією галуззю комерції. Я не дивлячись підписую все, що кладе мені на стіл мій помічник. Однак час від часу я під тиском необхідності беру участь у переговорах із плантаторами, оптовими торговцями, банкірами, і, звичайно, в шафі у мене для цього висить те, що називають "костюм для прийомів". Моє заїкання й нервове посіпування справляють враження не тільки привабливе, а просто-таки вишукане. Вони надають мені до певної міри декадентського вигляду, який ще підсилюється тим, що я

демонстративно п'ю чай. Крім того, будь-які спроби зачепити особисті теми я припиняю легким жестом і таким виразом обличчя, який можна витлумачити тільки як "гидливість". Фамільярність завжди була мені неприємна, а "вияв людяності" занадто нагадує мені нелюдяність. Мій зять, що бере участь у тих переговорах, ставиться до моєї манери почасти з подивом, а почасти (із зрозумілих причин) з осудом і дивиться на мене так, ніби я щойно викопана із землі статуя, що несподівано почала рухатись.

Скоро я зовсім переберуся до тещі і, можливо, послухаюсь її геніальної поради—"візьмуся знову до навчання". Треба ще зачекати, поки фірма юридично й фактично перейде до зятя. Він сам нагадав мені й наполіг, щоб я пильно розглянув деякі пункти нашої угоди й "не покладався на людяність, бо в ділових стосунках це просто порожній звук". Це його нагадування майже гуманне, в усякому разі — сумлінне, а тому що я не довіряю сумлінним людям, які не мають свого стилю, то хочу уважно перевірити угоду. Старий Бехтольд уже звільнив свою кімнату, але там ще валяються зразки шкіри і стоїть його шевський верстат (він уже п'ять разів, перебираючись на іншу квартиру, забирав його з собою), хоча з того дня, коли я з його синами розіграв у кості, кому вступати до штурмовиків, він не полагодив жодного черевика. Кімнату обклеять новими шпалерами й розставлять там мої меблі. Для нашого спільного життя Анна Бехтольд уже виробила програму: "В самовільній відлучці — вчитись". Я пообіцяв їй нарешті, більш як через двадцять років, з'ясувати, що то за "рейнський гульден", про який так схвильовано говорила Гільдегард увечері напередодні своєї смерті, коли принесла маленьку Гільдегард до бабусі. Звичайно, до нас ходитимуть у гості родичі, ми не збираємося замуровуватись — адже нам, хоч би там що, треба купувати продукти. Прихо-дитиме Йоганнес-"Скиглій" і "докучливі невістки", онуки, правнуки. Часом навідуватиметься мій зять і натякатиме хитрою усмішкою, що йому все-таки вдалось обшахрати мене, але сумління його чисте, бо він же мене попереджав. Навіть романтичні уявлення тещі про "студентську комірчину" я приймаю. Вона має досвід поводження з мешканцями мебльованих кімнат, і я, не маючи власних, засвою її уявлення ще з двадцятих років щодо "моди" —

уявлення, які вона досі могла реалізувати, тільки надіваючи на мене капелюха. Вона навіть пообіцяла мені, що навчиться запарювати чай.

Чи я вже згадував, що вона, хоч її вважають письменною, писати майже не вміє, а тому обрала мене, щоб я записував її спогади — якомога чорнішим чорнилом на якомога білішому папері? Коли не згадував, то надолужу це тепер.

IX

Мій зять просить мене, оскільки я однаково вже виказую родинні таємниці, дати трохи більше publicity* (Розголос, реклама (англ.)) в крайньому разі негативної, про нього та його дружину. По відношенню до дочки я опинився в прикрому становищі: до кінця війни, коли їй було вже чотири роки, вона встигла пережити тисячі бомбардувань (теща відмовилася виїхати з Кельна: "адже тут загинуло двоє моїх дітей"), і я не можу сердитись на неї за певну жадобу життя, що знаходить вияв у гарячковому матеріалізмі. Навіть у найсимпатичніших її рисах — вона не балакуча і щедра —є щось гарячкове. Вона не дуже терпляча зі мною (після поранення я занадто-таки повільний: коли роздягаюсь, одягаюсь, їм; а напади моєї хвороби сповнюють її огидою, яку вона ледве приховує); але я ладен за кожне бомбардування пробачити їй десять прикростей, тому вона має в мене невичерпний кредит. Той неприємний факт, що вона схожа не на Гільдегард, а на мене (факт, що дратує її більше, ніж мене), ще збільшує той кредит. Вона й релігійна якось гарячково: ретельна, пильна в дотриманні правил, а маючи чоловіка іншого віровизнання, вона ще й розпалює в собі ревність, яка з часом пригасне, як дія усіх збудливих ліків. Зустрічаючись, ми обмінюємось усмішками, більше схожими на знизування плечима. Вона цілком підпала під вплив мого батька й тестя, вже завзято збирає "старовинні меблі", якими, коли я виберусь, хоче обставити мої кімнати. Поглядом дизайнера інтер'єрів вона вже викидає мої меблі, а свої розставляє, вимірює відстані, міркує, які кольори будуть ефектніші, і мене не здивувало б і не образило, якби я, несподівано прийшовши додому, застав її з метром у руках. Такого не може статися, бо я зі своєю

калічною ногою та ходою "боком" дуже повільно піднімаюся сходами й гучно тупаю, тим самим завчасно попереджаю про свій прихід. У зв'язку зі своєю технікою піднімання сходами я вже кілька разів почув слово "слимак". Але мене ще ніхто не примушував повзти "слимаком", як колись у казармі, та й про те, щоб "зробити з мене людину" або щоб я виносив нечистоти, мови не було. Інколи мене називають "ідеалістом", бо я не вимагаю компенсації за збитки під час війни. Я скромнішої думки про себе: мої мотиви цілком реалістичні й пов'язані з моєю манією до чистоти. Навіть мої кількісно і якісно рівноцінні, вимушені спостереження над кумедністю поведінки чоловіків під час війни я сприймаю як не зовсім порядне збочення. Співчувати цій кумедності я ще здатен, поважати її — ні. Я не зневірюсь, я почну вчитись, хоча це, цілком можливо — і не тільки в мене,— теж форма вияву зневіри.

...Хто шукає мене, той знайде: там, де можна, не скручуючи собі в'язів, дивитись на браму Северина.

ДОДАТКИ

Паплюжений як єврей, цілований як німець, охрещений як християнин.

1. Відверте признання. Мені так і не пощастило відтворити виразу обличчя обох Бехтольдів тоді, коли я виграв у них у кості: суміш поваги й подиву з істеричною злістю та розчаруванням; і коли я потім запропонував їм, що як зять візьму на себе роль сина і вступлю до СА, вони аж заверещали з люті: їм хотілося, щоб гріхом членства в СА був заплямований саме Ангел.

Те, що я розповів про свою матір дуже мало, має свої підстави — вона була занадто тендітна й могла розбитись або зовсім не вдатись, і я волію, щоб будь-хто наклеїв у альбомі "Розмалюй сам" готовий шаблонний малюнок або перебивну картинку: дама з буржуазних кіл

десь так близько 1938 року, сорокап'ятилітня, тендітна, але не хвороблива. Вже розчарована життям, але не з соціальних причин.

Те, що я романтик, невротик і схильний до ідилій, я вже визнав, але ще раз повторюю це для дорослих.

Я вже двадцять років знаю, що то за "рейнський гульден", про який так схвильовано говорила Гільдегард. Табір того примусового товариства, де мене навчили повзати "слимаком", паплюжили як "єврея" і примусили носити нечистоти, щоб "зробити з мене людину", і де я зустрівся з Ангелом, розташований був у глибині лісів, де народилась чимала частина Гріммівських казок. Більшість наказів, прокльонів та напучувань начальства я вислухував там на тій говірці, якою, певне, говорила нідерцеверенська тітуся, від якої брати Грімми записували казки. Чого ж дивуватись, що' на весілля я подарував Гільдегард "Міхаеля Кольгааса" і казки братів Гріммів ("Ідіот" і "Пальма Кункель" були в неї до шлюбу), що вона багато читала їх і що найцікавішою, так би мовити, найактуальнішою здалася їй казка "Як діти грались у війну". Вона, мабуть, знала ту казку напам'ять, бо вперто повторювала одне речення, якого її мати не розуміла: "І вони взяли рейнського гульдена — рейнського гульдена взяли". Отже, я знаю, в чому вся річ, але ніяк не наважуся пояснити тещі. Та й сам я про дещо тільки здогадуюсь. Звичайно, щодо "рейнського гульдена" я не маю сумніву, і хто ж би це взяв яблуко, коли кожна дитина знає, що за гульден можна купити добру сотню яблук? Усі граються одне з одним у війну; хоч уже не діти і невинність — не монета. Коли я ще додам, що після смерті дружини не мав інших жінок, то принаймні буде так незручно, що далі нікуди, і можна реготати від усього серця. А коли ще додам, що моя улюблена казка — "Співоча кісточка", регіт буде ще гучніший.

2. Мораль. Настійливо рекомендуються самовільні відлуч-

ки з частин. Можна рекомендувати й дезертирство, я це вже

казав, бо є такі дурні, які не тільки ціляться, а й влучають,

і тому кожен повинен знати, чим він ризикує. Вогнепальна

зброя — знаряддя, з яким не слід жартувати. Я нагадую про

Ангела і про Антона Бехтольда.

Самовільна відлучка з нерегулярної частини особливо небезпечна, бо вона, так би мовити, автоматично викликає в мислячих людей підозру (адже більшість мислячих людей мислять не дуже далекоглядно), що той, хто відлучився, хотів попасти до регулярного війська, отже — обережно!

З. Тлумачення

а) Подаровані черницям три вкрадені на складі офіцерські носовички (білі) — це зачаровані лілеї, як ті, що їх звичайно кладуть перед вівтарями святого Йосифа й діви Марії і взагалі всіх, хто зберіг невинність і був канонізований як святий. Вони безпосередньо пов'язані з якнайбілішим папером, на якому я пишу, з моїм нав'язливим миттям рук і з відразою до медкомісій та до власноручного чищення взуття, а також з моєю явною потребою чистоти. Бо хто б іще міг додуматися, щоб заради кількох купань у ванні красти казенне майно — адже, хоч вугілля було з Лотарінгії, воно законно належало німецькій армії — та ще й провадити такі складні переговори з черницями? Це наводить на думку про мою наскрізь платонічну вдачу.

З другого боку — часті згадки про нечистоти, брудні нігті, майже захоплене змальовування власної фізичної недолугості — нападів, схожих на епілептичні, кульгавості, хворобливого страху перед гудінням літаків, яке викликає згадувані вище напади,— все це наводить на висновок, що оповідач слушно називає себе невротиком, а також слушно оголошує себе романтиком і зневіреним. Недвозначні й

елементи елітарності — навіть коли йдеться про еліту серед носіїв нечистот. Чи нехіть до "рейнського гульдена" справді пов'язана з відмовою (цілком незрозумілою) вимагати й одержувати належне відшкодування за поранення та інші втрати під час війни?

б) Згадка про Гензеля і Гретель виводиться з однієї недвозначно встановленої події: оповідач кілька разів у тих лісах відлучався від свого трудового загону, тинявся з шматком хліба в кишені, і навіть тоді йому бракувало "ласкавої руки Гретель". А те, що він згадує третю казку, свою улюблену "Співочу кісточку", вказує на якийсь зв'язок із "рейнським гульденом".

в) Спроба ототожнити навчання із зневірою або принаймні натякнути на їхню спорідненість пояснюється ранньою, глибоко підсвідомою відразою до збирання гербарію.

г) Ангел — це не символ ангела, хоч його так і звуть і хоч зовнішньо він на нього схожий.

д) Оповідач щось приховує. Що саме?